

พัฒนาการของกระแสอนุรักษ์ควายไทย

ทศวรรษ 2520 – 2540

The Evolution of the Trend Regarding

Thai Buffalo Conservation From 1977-1997

พาขวัญ สดัมภรัตน์

Paquan Satamparat

นักวิจัยอิสระ

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มุ่งศึกษาพัฒนาการหรือการเปลี่ยนแปลงของ กระแสการอนุรักษ์ควายไทยในช่วงทศวรรษ 2520-2540 ทั้งด้านความคิดและกิจกรรมที่เกิดขึ้นเพื่อการอนุรักษ์ควายไทย ผลการศึกษาพบว่า ในระยะ 3 ทศวรรษ การอนุรักษ์ควายไทยมีการพัฒนาขึ้นเป็นลำดับ กล่าวคือ การดูแลควายในฐานะปศุสัตว์โดยหน่วยงานราชการคือกรมปศุสัตว์และสถาบันการศึกษา ตั้งแต่ทศวรรษ 2470-2510 เป็นฐานสำคัญที่ส่งต่อถึงแนวทางการดูแลรักษาควายระยะแรกในทศวรรษ 2520 ซึ่งยังให้ความสำคัญกับการปรับปรุงพันธุ์ควายเพื่อให้เป็นสัตว์เศรษฐกิจที่มีคุณภาพทั้งด้านการนำไปใช้แรงงานในการเกษตรและการให้เนื้อเพื่อการบริโภค โดยกลุ่มบุคคลที่เกี่ยวข้องกับการเสนอความคิดหรือจัดทำโครงการต่างๆ ส่วนใหญ่คือกลุ่มบุคคลสายวิทยาศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับสัตว์ที่เป็นนักวิจัยและอาจารย์จากสถาบันการศึกษา เมื่อเข้าสู่ทศวรรษ 2530 ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่เด่นชัด คือ เริ่มปรากฏการใช้คำว่า “อนุรักษ์” กับควายไทย พบงานศึกษาที่อธิบายถึงควายอย่างสัมพันธ์กับสังคมไทยจากบริบทของกระแสแนวท่งถิ่นนิยมและวัฒนธรรมชุมชน และเกิดกลุ่มบุคคลสายอื่นๆ ที่แสดงความคิดและทำกิจกรรมเพื่อการอนุรักษ์ควายด้วย เมื่อเข้าสู่ทศวรรษ 2540 มีการสร้าง “หมู่บ้านอนุรักษ์ควายไทย” ขึ้นหลายแห่งทั่วประเทศเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวตามกระแส “การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์” สอดรับกับนโยบายการท่องเที่ยวระดับชาติ กล่าวได้ว่าทศวรรษ 2530-2540 กระแสการอนุรักษ์ควายไทยขยายตัวอย่างมาก มีความหลากหลายทั้งกลุ่มบุคคลที่มีส่วนร่วมในการเสนอแนวทางอนุรักษ์ และรูปแบบของกิจกรรมเพื่อการอนุรักษ์ควายไทย

คำสำคัญ: ควายไทย, การอนุรักษ์, การท่องเที่ยวเชิงนิเวศ

Abstract

This article studies the evolution of the trend regarding Thai buffalo conservation from 1977-1997 (2520-2540 B.E.), paying particular attention to both ideas and activities created to promote said conservation. It is found that the trend of Thai buffalo conservation had been developed throughout the three decades by the Department of Livestock Development and academic institutions. Said department and institutions were the important foundation that granted guidelines and established criterion, on how to initially take after buffaloes during those years. The development of new breeds of buffalo were also prioritized, turning those creatures into economic animals that offered premium qualities of animal husbandry and meat for consumption. These new ideas and projects were proposed by groups of people—namely researchers and lecturers from different fields of science concerning studies of animals. However, during the 1990s (2530s B.E.), there was a significant change. The word “conserve” was obviously found in use with Thai buffalo livestock for the very first time. A number of studies, based on the regional context and local culture, that explained the relationship between Thai buffalo and Thai society were shown up. Consequently, this resulted in the formation of clusters of people who proposed ideas on this particular topic and were eager to run activities to serve the conservation of Thai buffalo as shown in the case of Moo Ban Anurak Kwai Thai (Thai Buffalo Conservation Village), firstly established in 1997 and later on commonly spotted nationwide. The article also suggests that the trend of Thai buffalo conservation is a part of the emerging “ecotourism” which was obviously in line with the national tourism promotional campaigns during said period of time. The trend of Thai buffalo conservation from 1977-1997 was much expanded thanks to different clusters of people who actively participated in such activities created to raise awareness on the conservation of Thai buffalo.

Keywords: Thai buffalo, conservation, ecotourism

1. บทนำ

ความคิดเรื่องการอนุรักษ์สัตว์ เป็นสิ่งค่อนข้างใหม่ในสังคมไทย แต่เดิมจำกัดอยู่ในกลุ่มของสัตว์ป่า โดยช้างเป็นสัตว์ชนิดแรกที่ได้รับการคุ้มครองโดยกฎหมายผ่าน พระราชบัญญัติรักษาช้างป่า ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443) อีก 60 ปีต่อมาจึงเริ่มมีกฎหมายฉบับสำคัญที่ขยายการคุ้มครองไปถึงสัตว์อื่น คือ พระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พุทธศักราช 2503 โดยมี “ควายป่า” เป็นหนึ่งในสัตว์ป่า 9 ชนิดในกลุ่ม “สัตว์ป่าสงวน” หรือสัตว์ป่าหายากที่มีสถานะใกล้สูญพันธุ์ตามบัญชีท้ายพระราชบัญญัติฯ¹

ในส่วนของควายทั่วไปที่เกษตรกรเลี้ยงไว้ใช้แรงงานหรือเพื่อการบริโภคหรือที่เรียกว่า “ควายบ้าน” นั้น คือควายชนิด “ควายปลัก”(Swamp Buffalo) มีส่วนน้อยเป็น “ควายแม่น้ำ” (River Buffalo) และควายลูกผสม ซึ่งแม้จะล้วนสืบสกุลมาจากบรรพบุรุษควายป่า (มีชื่อวิทยาศาสตร์เดียวกันคือ *Bubalus Bubalis*) แต่ก็ไม่ถูกนับรวมเป็นสัตว์ป่าไม่ว่าจะในกลุ่มสัตว์สงวนหรือกลุ่มสัตว์คุ้มครอง เพราะลักษณะการนำมาเลี้ยงเพื่อใช้ประโยชน์ควายบ้านจึงจัดเป็นสัตว์เลี้ยงหรือปศุสัตว์ หากจะมีปรากฏในกฎหมายก็คือ

¹ “ควายป่า” ยังคงสถานะสัตว์ป่าสงวนต่อมาเมื่อมีการตราพระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พุทธศักราช 2535

พระราชบัญญัติสัตว์พาหนะ ร.ศ. 119² (พ.ศ. 2443) ซึ่งให้ความสำคัญกับควายในฐานะสัตว์พาหนะของเจ้าของเพื่อการคุ้มครองกรรมสิทธิ์และป้องกันการขโมย

อย่างไรก็ตาม นอกเหนือจากความเป็นสัตว์พาหนะซึ่งกฎหมายเน้นการคุ้มครองที่ผู้เป็นเจ้าของ ควายบ้านก็ไม่ได้ถูกละเลยเสียทีเดียว กล่าวคือ มีการดูแลควายในฐานะสัตว์เลี้ยงจากผู้เลี้ยงเองและในฐานะปศุสัตว์จากหน่วยงานราชการซึ่งพบข้อมูลว่าเริ่มมีการดูแลป้องกันโรคปศุสัตว์มาตั้งแต่ทศวรรษ 2470 และมีต่อเนื่องเรื่อยมา สถาบันการศึกษาหลายแห่งในช่วงทศวรรษ 2470-2510 ก็เริ่มเปิดสาขาวิชาที่มีการศึกษาวิจัยเรื่องควาย ในด้านองค์ความรู้เกี่ยวกับควายไทยจากงานศึกษาวิจัยทั้งสายสังคมและสายวิทยาศาสตร์จนถึงปัจจุบันพบไม่ต่ำกว่า 700 รายการ³ โดยทศวรรษ 2520 เริ่มพบความวิตกกังวลว่าควายอาจจะหมดไปเพราะการพัฒนาประเทศแบบสมัยใหม่ที่ทำให้เกิดความนิยมใช้รถไถนาแทนควายในการทำเกษตร และมีการบริโภคเนื้อควายมากขึ้น มาจนถึงทศวรรษ 2530-2540 เกิดความโดดเด่นในการให้คำอธิบายถึงสถานะ “ใกล้สูญพันธุ์” ของควายไทยนำมาสู่การรณรงค์ให้เกิดการ “อนุรักษ์” ควายไทย มีข้อเสนอทางออกจาก “วิกฤติควายไทย” จำนวนมาก และไม่เพียงแต่ในงานศึกษาเท่า

² ต่อมาถูกยกเลิกและตราใหม่เป็น พระราชบัญญัติสัตว์พาหนะ พุทธศักราช 2482

³ จากการสืบค้นจากฐานข้อมูลของ ศูนย์สนเทศทางกระบือนานาชาติ (IBIC)

นั้นหากยังพบการดำเนินกิจกรรมหลากหลายรูปแบบเพื่อการอนุรักษ์ควายทั้งจากหน่วยงานราชการและกลุ่มสังคม จนเรียกได้ว่าเกิดเป็น “กระแสนุรักษ์ควายไทย” ขึ้นแล้ว

จากความเป็นมาดังกล่าว บทความชิ้นนี้ต้องการศึกษาว่าควายไทยจากที่เป็นที่รับรู้ในฐานะสัตว์เลี้ยงพื้นบ้านของชาวนาเป็นแรงงานสำคัญในการทำนา ได้กลายมาเป็นสัตว์ที่ถูกเรียกร้องให้มีการ “อนุรักษ์” เช่นเดียวกับสัตว์ป่าได้อย่างไร บริบทแวดล้อมใดที่ส่งเสริมการขยายตัวของกระแสนี้

“ควายไทย” ที่ปรากฏในบทความนี้ บางครั้งอาจใช้คำว่า “กระบือ” “ควาย” หรือ “ควายบ้าน” หมายความว่าเฉพาะควายชนิด “ควายปลัก” ในประเทศไทยที่เกษตรกรเลี้ยงไว้เพื่อใช้แรงงานหรือปศุสัตว์เพื่อการบริโภคเท่านั้น ไม่นับรวมชนิดควายแม่น้ำหรือควายพันธุ์อื่นๆ ด้านเวลาที่ศึกษา คือช่วงระยะ 3 ทศวรรษ ตั้งแต่ทศวรรษ 2520-2540 อันเป็นช่วงเวลาที่ยากลำบากให้เห็นพัฒนาการของกระแสนุรักษ์ควายไทยตั้งแต่ระยะเริ่มต้นคือทศวรรษ 2520 ซึ่งได้ฐานความรู้มาจากทศวรรษก่อนบ้างแล้ว กระทั่งพัฒนาจนเกิดเป็นแนวความคิดและกิจกรรมเพื่อการอนุรักษ์ควายไทยที่ชัดเจนใน 2 ทศวรรษต่อมา

2. ความคิดเรื่องการดูแลควายก่อนทศวรรษ 2520

กล่าวได้ว่าความคิดและการดำเนินการเพื่อดูแล บำรุงรักษาควาย ความตระหนักต่อจำนวนควายที่ลดลงจนนำมาสู่การวิจัยเพื่อพัฒนาพันธุ์ควายที่เกิดขึ้นในทศวรรษ 2520 และเพิ่มขึ้นอย่าง

ต่อเนื่องจนนำไปสู่กระแสการอนุรักษ์ในทศวรรษ 2530-2540 นั้น ไม่ได้เป็นความคิดแรกเริ่มที่เพิ่งเกิด หากเป็นพัฒนาการที่สืบต่อมาจากความคิดที่เกิดขึ้นก่อนแล้วอย่างน้อยตั้งแต่ทศวรรษ 2470 เรื่อยมาจนถึงทศวรรษ 2510 ทั้งด้านการดำเนินงานของหน่วยงานราชการ การผลิตบุคลากรที่มีอาชีพเกี่ยวข้องโดยสถาบันการศึกษา รวมถึงด้านองค์ความรู้ที่ได้จากการเผยแพร่ตำรา งานวิชาการและงานวิจัยต่างๆ

เริ่มจากปี พ.ศ. 2477 “กองอุตสาหกรรมสัตว์พรรณ”⁴ (กรมปศุสัตว์ในปัจจุบัน) มีแผนกวัชพืชและสัตว์รบกวน แผนกปราบโรค แผนกด่านกักสัตว์ แผนกสัตว์ใหญ่ ถือเป็นหน่วยงานราชการที่เริ่มเข้ามาดูแลความในลักษณะของการปศุสัตว์ คืองานบำรุงพันธุ์และการป้องกันโรค รวมทั้งให้คำแนะนำในการเลี้ยงสัตว์แก่ประชาชน ต่อมากรมปศุสัตว์ได้จัดตั้ง “สถานีบำรุงพันธุ์สัตว์สุรินทร์” ที่จังหวัดสุรินทร์ เมื่อ พ.ศ. 2501 เพื่อวิจัยและพัฒนาพันธุ์สัตว์ให้เกษตรกร จากนั้นระหว่างปี พ.ศ. 2514-2517 สมัยที่ ร.ต. ศิริ ศุภางคเสน เป็นอธิบดีกรมปศุสัตว์ มีความพยายามทำ “โครงการปรับปรุงพันธุ์

⁴ สังเกต “กรมเกษตรและการประมง” ต่อมาในปี พ.ศ. 2485 ปรับเป็น “กรมปศุสัตว์พาหนะ” จากนั้นมีการเปลี่ยนแปลงขอบเขตอำนาจหน้าที่ และชื่อของหน่วยงานอีกหลายครั้งจนกระทั่งเป็น “กรมปศุสัตว์” สังเกต “กระทรวงเกษตร” เมื่อ พ.ศ. 2496, ที่มา “ประวัติกรมปศุสัตว์,” กรมปศุสัตว์ <http://www.dld.go.th/th/index.php/organization/101-about-dld/171-2009-12-30-12-45-29> (สืบค้นเมื่อวันที่ 1 เมษายน 2556).

ควายแห่งชาติ” โดยมีการลงนามเพื่อการวิจัยร่วมกันจากหลายสถาบันระหว่างกรมปศุสัตว์ สำนักงานเกษตรภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น และมูลนิธิ Rockefeller มีเป้าหมายมุ่งคัดเลือกควายที่โตเร็วและมีขนาดใหญ่ เพื่อคัดพ่อพันธุ์ควายคุณภาพดีไว้เพื่อการขยายพันธุ์⁵ ส่วนสถาบันบำรุงพันธุ์สัตว์ได้ขยายจัดตั้งในจังหวัดอื่นๆ ได้แก่ สถาบันบำรุงพันธุ์สัตว์ลำพูนกลาง จังหวัดนครราชสีมา สถาบันบำรุงพันธุ์สัตว์หนองขาว จังหวัดราชบุรีและ สถาบันบำรุงพันธุ์สัตว์สุราษฎร์ธานี จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นต้น

ด้านการจัดการเรียนการสอนในสถาบันการศึกษาเริ่มขึ้นช่วงเวลาเดียวกันกับการตั้งภาควิชาสัตวบาล คณะสัตวแพทยศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อปี พ.ศ. 2478 ตามด้วยภาควิชาสัตวบาล คณะกสิกรรมและสัตวบาล มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ที่เปิดสอนและฝึกอบรมนิสิตเกี่ยวกับการผลิตหมูและสัตว์ใหญ่ ได้แก่ วัวและควาย ในปี พ.ศ. 2486 และภาควิชาสัตวศาสตร์ คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ในปี พ.ศ. 2505 ที่เน้นศึกษาค้นคว้าวิทยาการด้านการเลี้ยงสัตว์เศรษฐกิจ ด้วยการบำรุงพันธุ์ การขยายพันธุ์ การเรียนรู้หลักโภชนศาสตร์เพื่อการเพิ่มผลผลิต และการแก้ไขปัญหาการเลี้ยงสัตว์

⁵ จรัญ จันทลักษณ์, *ควายในระบบไร่นาไทย*, (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2523), 74.

ด้านองค์ความรู้เรื่องควาย จากการสำรวจงานศึกษาช่วง
ทศวรรษ 2500–2510 พบว่าส่วนใหญ่เป็นงานวิจัยและวิทยา
นิพนธ์จากบุคลากรมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์และจุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย บางส่วนเป็นของหน่วยงานราชการอื่นๆ งานที่พบ
ล้วนแต่อยู่ในกลุ่มงานสายวิทยาศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็น สัตวแพทย
ศาสตร์ สัตวบาล สัตวศาสตร์ ปศุสัตว์ และบางรายการจากสาขา
เศรษฐศาสตร์เกษตร อาทิ *คุณภาพทรากรและน้ำหนักรว้ระยะ
ภายในของกระบือไทย (2502), การค้าโคและกระบือในตลาด
กรุงเทพฯ (2502), คุณภาพของเนื้อส่วนต่างๆ ของกระบือไทย
(2503), การค้าปศุสัตว์ของประเทศไทย (โค กระบือ และสุกร)
(2504), โครงการส่งเสริมการเลี้ยงโค-กระบือ: แผนงานเร่งรัดพัฒนา
ชนบทสมบูรณ์แบบ (2513), การผลิตและการค้าโค-กระบือของ
ไทย (2518) เป็นต้น*

กลุ่มงานวิจัยข้างต้นแสดงให้เห็นการมองควายในฐานะ
ปศุสัตว์-สัตว์เศรษฐกิจ ที่เป็นที่ต้องการและสามารถพัฒนาปรับ
ปรุงพันธุ์เพื่อประโยชน์ได้ อีกทั้งบางรายการยังรวมการศึกษาควาย
ร่วมกับวัวและหมู เป็นกลุ่ม “กระบือ-โค-สุกร” เฉพาะเรื่องการค้า
และความต้องการบริโภคเนื้อ แต่เมื่อเข้าสู่ทศวรรษ 2520 ควาย
จะเริ่มถูกแยกออกจากวัวและหมูมากขึ้น และเริ่มเน้นศึกษาเรื่อง
ของการเร่งรักษาและการอนุรักษ์เพื่อไม่ให้สูญพันธุ์เมื่อเข้าสู่ทศวรรษ
2530–2540

อย่างไรก็ดี การดำเนินการและงานศึกษาวิจัยก่อนทศวรรษ
2520 นี้มีคุณูปการตรงที่เป็นฐานความรู้ให้กับงานในสมัยต่อมา
โดยเฉพาะองค์ความรู้เรื่องการปรับปรุงพันธุ์ และข้อมูลสถานการณ์

การบริโภคเนื้อควาย ทั้งยังแสดงให้เห็นด้วยว่าในยุคของการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1-3 (ระยะ พ.ศ. 2504-2519) ควายถูกให้ความสำคัญ เพราะเป็นแรงงานที่ช่วยเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรที่สำคัญอย่างข้าวได้ แม้ว่าจะเริ่มมีการส่งเสริมการใช้รถไถนาในช่วงเวลาเดียวกันนี้แล้วก็ตาม แต่เพราะควายยังสามารถให้เนื้อได้ จึงทำให้มีการบำรุงพันธุ์เพื่อให้ชาวนามีควายดีใช้ทำงานและให้มีตลาดเนื้อควายคุณภาพเช่นกัน

ด้านการพัฒนาชนบทยังเห็นได้จากการกระจายการตั้งสถานีบำรุงพันธุ์สัตว์ และสถาบันการศึกษาตามภูมิภาคเพื่อสร้างบุคลากรอาชีพที่มีความรู้เรื่องการปศุสัตว์ ดังเช่น มหาวิทยาลัยขอนแก่น ที่ตั้งคณะเกษตรศาสตร์ขึ้นพร้อมกับการก่อตั้งมหาวิทยาลัยด้วยความจำเป็นเร่งด่วนตามมติของคณะกรรมการพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งได้รับมอบหมายจากรัฐบาลให้เป็นผู้กำหนดทิศทางการพัฒนาภูมิภาค⁶

⁶ “ประวัติคณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น,” คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, http://ag.kku.ac.th/TA/about_us.php (สืบค้นเมื่อวันที่ 1 เมษายน 2556).

3. แนวคิดและการดำเนินการเกี่ยวกับควาย ในทศวรรษ 2520

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในทศวรรษนี้คือการเริ่มชี้ให้เห็นผลเสียและความเสี่ยงในการใช้รถไถ เนื่องจากสงครามในตะวันออกกลางที่ส่งผลให้เกิดวิกฤตการณ์น้ำมันทั้ง 2 ครั้งในปี พ.ศ. 2516 และ 2522 ซึ่งประเทศไทยได้รับผลกระทบจากราคาน้ำมันที่แพงขึ้นด้วย

ปัญหาดังกล่าวทำให้เกิดการสนับสนุนให้ใช้ควาย ในการเกษตร พร้อมกับชี้ให้เห็นถึงความไม่เหมาะสมของการใช้รถไถนา หรือเครื่องจักรกลการเกษตรเพราะน้ำมันราคาแพง ดังปรากฏในพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในวันพืชมงคล พ.ศ. 2523 ว่า “ปัจจุบันมีความคิดแต่จะใช้เครื่องกลไกเป็นเครื่องทุ่นแรงในกิจการเกษตร แต่เมื่อราคาน้ำมันเชื้อเพลิงแพงขึ้นความก้าวหน้าในการใช้เครื่องกลไกเสียไป จำเป็นต้องหันมาพึ่งแรงงานจากสัตว์ที่เคยใช้อยู่ก่อน”⁷ ในปีเดียวกันนี้ระพี สาคริก ผู้เชี่ยวชาญ

⁷ เป็นช่วงที่กล่าวถึงธนาคารโคกระบือ จากพระบรมราโชวาท พระราชทานแก่สมาชิกกลุ่มเกษตรกรทั่วประเทศ ณ บริเวณโครงการสวนพระองค์ สวนจิตรลดา เมื่อวันที่ 14 พฤษภาคม 2523, ที่มา: โครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชนฯ, “ธนาคารโค-กระบือ,” ใน *สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน* โดยพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เล่มที่ 12, (กรุงเทพฯ: โครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชนฯ, 2531), 118.

ด้านการเกษตรและสัตวบาล ก็เห็นว่า “น้ำมันเชื้อเพลิงเป็นปัญหาหนักยิ่งขึ้น ควายซึ่งเป็นสัตว์ที่คนไทยพึ่งพาอาศัยได้ในอดีต ยังคงมีความซื่อสัตย์ต่อคนเหมือนเดิม แต่เราจะเร่งทำนุบำรุงเขาอย่างไรเพื่อให้เขาได้กลับมาตอบสนองในทางสร้างสรรค์การเกษตรแก่ชีวิตคนไทยอย่างเหมาะสมที่สุด”⁸ สอดคล้องกับ จรัญ จันทลักษณ์ อาจารย์ภาควิชาสัตวบาล คณะกสิกรรมและสัตวบาล มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ผู้ได้ชื่อว่าเป็น “ปรมาจารย์ด้านควาย” คนสำคัญของไทย ที่เห็นว่า “ในภาวะที่ประเทศประสบวิกฤติการณ์น้ำมันควายผู้ให้แรงงานแก่เกษตรกรเป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่ง ไม่มีควายก็ย่อมไม่มีนาข้าวเพราะชาวนาไม่มีเงินไม่มีรถไถ ข้ายังอยู่ในท้องที่ห่างไกลมีชาวนาโชดดีส่วนน้อยเท่านั้นที่มีโอกาสได้รับน้ำชลประทานและใช้รถไถได้”⁹

จากการสนับสนุนให้มีการใช้ควายในการทำเกษตรอันเนื่องมาจากวิกฤตการณ์ที่เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2516 จึงเกิดกิจกรรมใหม่ที่ให้ความช่วยเหลือชาวนาผ่านการตั้งธนาคารเพื่อให้ยืมควายไปใช้ในงานโดยเริ่มจากสำนักงานเร่งรัดพัฒนาชนบท (รพช.)¹⁰ ได้จัดตั้ง “ธนาคารกระบือ” ขึ้นในปี พ.ศ. 2520 ตามแผนงาพัฒนาอาชีพและรายได้ที่อำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย เพื่อช่วยเกษตรกรให้มีควายใช้ทำนา ส่วนกรมปศุสัตว์ หน่วยงานราชการ

⁸ จรัญ จันทลักษณ์, ควายในระบบไร่นาไทย, บทนำ.

⁹ เรื่องเดียวกัน, 126.

¹⁰ หรือ “กรมการเร่งรัดพัฒนาชนบท” ต่อมาในปี พ.ศ. 2545 ถูกยุบรวมกับกรมโยธาธิการบางส่วนเป็น “กรมทางหลวงชนบท”

ที่มีบทบาทสำคัญในเรื่องการดูแลควายสืบต่อจากทศวรรษก่อน นอกจากส่วนงานสถาบันบำรุงพันธุ์สัตว์ในจังหวัดต่างๆ แล้ว ในปี พ.ศ. 2522 ยังจัดตั้งและเป็นผู้ดำเนินการ “ธนาคารโคกระบือเพื่อเกษตรกร ตามพระราชดำริ” (อ.ค.ก.) เป็นโครงการโดยพระราชดำริ มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อให้เกษตรกรมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการใช้วัวควายในการทำเกษตร และส่งเสริมการใช้มูลวัวควายเป็นปุ๋ยคอก แทนการใช้ปุ๋ยเคมี กิจกรรมของธนาคารฯ ได้แก่การให้ยืมวัวควายเพื่อการใช้งาน หรือให้เช่าในราคาถูกเพื่อการใช้งาน และให้เช่าซื้อในระยะ 3–5 ปี สำหรับผู้ที่ต้องการมีวัวควายเป็นของตนเอง และการให้ยืมพ่อพันธุ์แม่พันธุ์เพื่อการขยายพันธุ์¹¹

บทบาทอื่นๆ ของกรมปศุสัตว์คือการทำโครงการวิจัยร่วมกับสถาบันการศึกษา ดังที่ได้กล่าวให้เห็นถึงการจัดตั้งภาควิชาที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาสัตว์และการเกษตรของสถาบันการศึกษาซึ่งเกิดขึ้นตั้งแต่ก่อน พ.ศ 2500 แต่กับเรื่องควายนั้นยังเป็นการศึกษาโดยรวมในฐานะปศุสัตว์ เช่นเดียวกับหมูและวัว และเริ่มมีจัดทำโครงการวิจัยร่วมกับควายในปลายทศวรรษ 2510 ครั้นเมื่อเข้าสู่ทศวรรษ 2520 จึงเกิดการศึกษาวิจัยที่มุ่งเน้นด้านควายโดยเฉพาะและมีผลงานที่เป็นรูปธรรมชัดเจน ได้แก่

¹¹ จรัญ จันทลักษณ์, “วัวควาย,” ใน สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน โดยพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฉบับเสริมการเรียนรู้ เล่ม 12, (พิมพ์ครั้งที่ 2), (กรุงเทพฯ: โครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชนฯ, 2553), 170–171.

1) มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ จัดตั้งคณะทำงานเพื่อวิจัยควายโดยเฉพาะในปี พ.ศ. 2520 ต่อมา จรัญ จันทลักขณา ได้จัดตั้งศูนย์สนเทศกระบือนานาชาติ หรือ IBIC (International Buffalo Information Center) ในปี พ.ศ. 2522 ซึ่งมีการจัดทำรายงานประจำปีเพื่อรวบรวมข้อมูลงานวิจัยเรื่องควาย และได้ออก *จุลสารกระบือ (Buffalo Bulletin)* ฉบับแรกในปี พ.ศ. 2525 และยังมีการก่อตั้งหน่วยงานที่เน้นด้านการวิจัยเป็นหลักคือ ศูนย์วิจัยและพัฒนาการผลิตกระบือและโค (ศวกค.)¹² ขึ้นในปี พ.ศ. 2528

2) คณะทำงานวิจัยร่วมจากนักวิจัยของสถาบันการศึกษา 6 แห่ง ได้แก่ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ วิทยาลัยเกษตรกรรมสุรินทร์ สถาบันเทคโนโลยีการเกษตรแม่โจ้¹³ ร่วมกับกรมปศุสัตว์ และ สำนักงานเกษตรภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ร่วมกันผลักดันให้มีการจัดตั้ง¹⁴ “ศูนย์วิจัยและพัฒนากระบือแห่งชาติ” ในปี พ.ศ. 2521 โดยหวังให้เป็นศูนย์กลางการประสานงานวิจัย

¹² ต่อมาได้เข้าสังกัด สถาบันสุวรรณวาลกสิกิจเพื่อการค้นคว้าและพัฒนาปศุสัตว์และผลิตภัณฑ์สัตว์ ที่ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2534

¹³ ภายหลังสถาปนาเป็น มหาวิทยาลัยแม่โจ้ ในปี พ.ศ. 2539

¹⁴ จินตนา อินทรมงคล, *ควายไทย เพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน*, กรุงเทพฯ: โครงการพัฒนานวัตกรรมภูมิปัญญาไทยด้านปศุสัตว์ กลุ่มวิจัยความหลากหลายทางชีวภาพด้านปศุสัตว์ กองบำรุงพันธุ์สัตว์ กรมปศุสัตว์, 2548: 86-87.

และการพัฒนาเรื่องควายในทุกด้านแม้ว่าโครงการนี้จะไม่ประสบความสำเร็จในการจัดตั้ง แต่ก็แสดงให้เห็นถึงความสนใจและความร่วมของสถาบันการศึกษาและหน่วยงานต่างๆ เพื่อดำเนินการศึกษาวิจัยเรื่องควาย

4. ควายเหล็กและการบริโภคเนื้อควาย

แม้คนไทยจะเริ่มรู้จักเครื่องจักรกลการเกษตรบ้างแล้ว เมื่อชาวต่างชาติและชนชั้นนำไทยบางคนนำเข้าจากต่างประเทศ เพื่อใช้ทำการเกษตรในแถบภาคกลางโดยเฉพาะบริเวณทุ่งรังสิต แต่กว่ารถไถนาจะได้รับความนิยมก็เมื่อภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 และใช้แพร่หลายมากขึ้นในปลายทศวรรษ 2500 หลังจาก ที่ ม.ร.ว. เทพฤทธิ์ เทวกุล นักเกษตรของกรมการข้าวสามารถประดิษฐ์เครื่องไถนาที่ให้ชื่อว่า “ควายเหล็ก” ได้สำเร็จ และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงขับด้วยพระองค์เองในแปลงนาทดลองของโครงการนาสาธิต ในพื้นที่พระตำหนักสวนจิตรลดาจรดนาหลวง เมื่อปี พ.ศ. 2504 ซึ่งยิ่งทำให้มีการส่งเสริมภาพลักษณ์ด้านดีมาก ขึ้น มีการยกย่อง “ควายเหล็ก” ว่าเป็น “เครื่องไถนาซึ่งมีประสิทธิภาพสูงแต่ราคาถูกกว่าของต่างประเทศมากเป็นเครื่องทุนแรงที่เหมาะสมและเป็นประโยชน์อย่างยิ่งสำหรับชาวไร่ชาวนาไทย”¹⁵ จะเห็นได้ว่าในระยะแรก ควายเหล็กถูกมองในด้านประโยชน์จาก

¹⁵ ณรงค์ศักดิ์มหาธรา, “เจ้าตำรับควายเหล็ก,” *วารสารข้าราชการ* 11, 2 (2509).

การใช้งานที่ช่วยฟื้นฟูแรงงานสัตว์และชาวนาและควายมีความมีประสิทธิภาพโดยไม่พบการเปรียบเทียบกับควายในแง่คุณค่าทางใจ

ความนิยมใช้ “ควายเหล็ก” มักถูกกล่าวรวมกับการบริโภคเนื้อควาย ว่าเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ปริมาณควายไทยลดลง ลักษณะสำคัญประการหนึ่งที่พบในงานเขียนเรื่องควายช่วงทศวรรษ 2530-2540 คือ การอธิบายที่เน้นคุณค่าทางใจมองว่ารถไถเป็นเพียงเครื่องจักรที่ไม่อาจเทียบได้กับควายที่เป็นสัตว์มีชีวิตจิตใจ และการกินเนื้อควายเป็นค่านิยมสมัยใหม่ที่โหดร้าย ชาวนาแต่เดิมไม่กินเนื้อควายเพราะเลี้ยงด้วยความรักเหมือนคนในครอบครัว ตามมุมมองนี้ผู้ใช้งานรถไถคือชาวนาและคนในสังคมที่กินเนื้อควายจึงถูกมองในด้านลบ ทศนะแนวนี้จะทำให้คุณค่ายกย่องวิถีการทำนาแบบดั้งเดิมที่ชาวนาและควายมีความผูกพันกันอย่างลึกซึ้งมีความอาลัยอาวรณ์ที่วิถีเช่นนี้กำลังจะหมดไปและท่ามกลางวิกฤติควายไทยอันเป็นผลจากการใช้รถไถและการกินเนื้อควายจึงจำเป็นต้องรื้อฟื้นวัฒนธรรมดั้งเดิมที่ดั่งามกลับมา

ทั้งนี้ แม้มุมมองจากทั้งกลุ่มสายสังคมและสายวิทยาศาสตร์จะมีจุดร่วมกันที่เห็นข้อเสียของการใช้รถไถ แต่จุดต่างคือการบริโภคเนื้อควาย ในขณะที่บุคคลสายสังคมไม่ยอมรับการกินเนื้อควาย แต่สายวิทยาศาสตร์ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นอาจารย์และนักวิจัยด้านการปศุสัตว์ สัตวแพทย์ และสัตวบาล ซึ่งรับรู้ข้อมูลอยู่แล้วว่าการบริโภคเนื้อควายในสังคมไทยเป็นเรื่องปกติ คือมีการกินเนื้อควายอยู่จริงแม้จะไม่ได้เป็นที่ยอมรับทั่วไปอย่างเนื่อวัว ดังนั้นการเลี้ยงควายเนื้อจึงเป็นทางเลือกที่พัฒนาได้ ดังงานวิจัยตั้งแต่ปี พ.ศ. 2521 ที่เปรียบเทียบกับกรณีการใช้เครื่องจักรกลเป็นแรงงานใน

การทำเกษตรแทนวัวในโลกตะวันตก แต่วัวก็ยังมิอยู่เพราะมีการปรับปรุงพันธุ์เพื่อให้ประโยชน์ทางอาหารคือเนื้อและนม และคาดการณ์ว่าแม้ว่าจะเปลี่ยนมาใช้รถไถทั้งหมดควายไทยก็จะไม่หมดไปเช่นกัน หากพัฒนาเป็นควายนม ควายเนื้อให้เป็นที่ยอมรับ¹⁶ ยังมีงานศึกษาวิจัยอื่นๆ ที่เสนอเช่นเดียวกันว่าการเลี้ยงควายเนื้อเป็นรูปแบบที่พัฒนาได้ในอนาคตเช่นเดียวกับการขุนโคเนื้อ หรือการพัฒนาเป็นฟาร์มควายขนาดใหญ่ เช่นเดียวกับฟาร์มวัว หมู และไก่ ให้มีการคัดเลือกพันธุ์ผลិតลูก และขุนเนื้อได้เอง เช่นเดียวกับฟาร์มควายของเอกชนที่ประเทศฟิลิปปินส์ โดยอาจใช้ระบบการจัดการเหมือนสถานีบำรุงพันธุ์สัตว์ของกรมปศุสัตว์ก็ได้¹⁷

สำหรับตัวอย่างความคิดที่ไม่ยอมรับรถไถและควายเนื้อคือคำกล่าวถึงสถานการณ์ควายในหัวข้อ “ควายไทยใกล้สูญพันธุ์” ในบทความ “เรื่องของ ถึก ควาย พุ่ย กระบือ และคาราบาว” (2534) ของ วันชัย ตันติวิทยาพิทักษ์ ที่ว่า

¹⁶ ประสิทธิ์ โพธิ์ปักษ์ และคณะ, รายงานผลการวิจัย โครงการศึกษาเพื่อปรับปรุงและขยายพันธุ์ควายไทย, (กรุงเทพฯ: คณะสัตวแพทยศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521), 4.

¹⁷ วิวัฒน์ชนวนะนิกุล, ความรู้ปัจจุบันเรื่องกระบือ, (กรุงเทพฯ: ภาควิชาสัตวบาล คณะสัตวแพทยฯ จุฬาฯ, 2531), 59.

เพื่อนๆ ของเจ้าเป็น (ควายของชาวนา
ที่ผู้เขียนสัมภาษณ์-ผู้วิจัย) ค่อยๆ หายหน้าไป
เรื่อยๆ จากเหตุ 2 ประการ คือ การมาเยือน
ของอาคันตุกะนาม 'ควายเหล็ก' ที่บัดนี้มีถึง
6 แสนกว่าเครื่องแล้ว และสัตว์พันธุ์เดียวกับ
เจ้านายของมันก็ชอบกินเนื้อควายถึงปีละ
หลายแสนตัวเช่นกัน ... นับวันชาวนาที่รู้คุณ
ควายอย่างน้ำเลือนจะค่อยๆ หดไป จะมีสัก
กี่คนที่รู้ว่าการเลี้ยงควายได้ช่วยขัดเกลาจิตใจ
ของพวกเขาให้อ่อนโยนไม่หยาบกระด้าง
เหมือนควายเหล็กที่เป็นเพียงวัตถุไม่มีเลือด
เนื้อและชีวิตจิตวิญญาณ ... อีกไม่นานนักภาพ
ของควายไถนาอาจจะปรากฏอยู่บนแผ่นฟิล์ม
หรือเป็นตำนานที่เล่าขานสู่กันฟังเท่านั้น ใน
ขณะเดียวกันเมืองไทยก็จะมีฟาร์มเลี้ยงควาย
เนื้อขนาดใหญ่เช่นเดียวกับที่เรามีฟาร์มโคเนื้อ
และเมื่อถึงวันนั้นมนุษย์ก็ไม่ได้ปฏิบัติกับควาย
ในฐานะเพื่อนที่แสนดีอีกต่อไปหากแต่อยู่ใน
ฐานะสัตว์เลี้ยงเพื่อการบริโภคเท่านั้น¹⁸

¹⁸ วันชัย ตันติวิทยาพิทักษ์, “เรื่องของ ถึก ควาย พูย กระบือและ
คาราบาว,” สารคดี 7, ฉ. 81 (พฤศจิกายน 2534): 97.

ไม่ต่างจาก เอี่ยม ทองดี อาจารย์สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล กล่าวในผลงานเล่มสำคัญ ที่มีข้อมูลเรื่องควายครบถ้วนโดยเฉพาะบทบาทด้านสังคม ความสัมพันธ์กับชาวนา และเป็นแหล่งข้อมูลเรื่องควายที่ถูกนำมาอ้างอิงมากที่สุดเล่มหนึ่ง เรื่อง *ควายไทย สัตว์ศักดิ์สิทธิ์ที่กำลังถูกลืม* (2534)

การอธิบายในลักษณะนี้ให้ความสำคัญต่อคุณค่าทางใจ เช่นนี้ ยังพบในกลุ่มงานสายวิทยาศาสตร์ด้วย แต่จะมองต่างกัน ในประเด็นการบริโภคเนื้อดังที่กล่าวไว้ โดยยอมรับว่าเป็นส่วนหนึ่งที่ส่งผลต่อการลดจำนวนลงของควาย กระนั้นก็ไม่ได้มองว่าต้องแก้ด้วยการเลิกบริโภค แต่เสนอให้ปรับปรุงพันธุ์ สนับสนุนการพัฒนาเป็นควายเนื้อ ดังเช่นที่ มณีวรรณ กมลพัฒนะ อาจารย์คณะสัตวแพทยศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ผู้คิดค้นเทคโนโลยีมาโตมาติต หรือวัดขึ้นเร่งความสมบูรณ์พันธุ์ควายกล่าวว่า “ชาวนาจะรักควายเหมือนหนึ่งสมาชิกคนหนึ่งในครัวเรือน ความผูกพันเช่นนี้ยากที่จะนำไปเปรียบเทียบกับ การเลี้ยงควายเพื่อการผลิตเนื้อหรือการผลิตนม เพราะว่าวิถีเลี้ยงเพื่ออุตสาหกรรมจะขาดความผูกพันดังกล่าว”¹⁹

ขณะเดียวกันก็เสนอว่าควายเป็นสัตว์เศรษฐกิจที่คนรุ่นใหม่ น่าจะต้องนำวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมาใช้ผสมผสานกับเทคโนโลยีพื้นบ้านเพื่อเพิ่มคุณค่าให้กับควาย เงินที่ได้เพิ่มมาก็

¹⁹ มณีวรรณ กมลพัฒนะ, *ควายไทย จุดกำเนิดเทคโนโลยีมาโตมาติต*, (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539), 1.

จะได้นำกลับไปลงทุนให้ควายได้กินดีอยู่ดี ให้ควายมีลูกตก ให้เนื้อ ให้หนัง ให้เขา และให้แรงงานแก่เราอย่างพอกพูน โดยให้ควายมีโอกาสอยู่อย่างสบาย ไม่ต้องอยู่อย่างแร้นแค้นและทำงานหนักเกินไป ซึ่งนับเป็นการทดแทนบุญคุณควายซึ่งได้ให้ประโยชน์กับเรามาโดยตลอดอย่างไม่เรียกร้อง²⁰

อย่างไรก็ตาม ประเทศไทยเริ่มมีกิจการฟาร์มควายเนื้อของเอกชนเกิดขึ้นใน พ.ศ. 2538 คือฟาร์มควายอمانة (Amanat Farm) จังหวัดพิษณุโลก ของ อนุชา น้อยวงศ์ ฟาร์มแห่งนี้เลี้ยงทั้งวัวและควายแบบขุนเอาเนื้อเพื่อส่งออกต่างประเทศ มีการคัดเลือกควายสายพันธุ์ดีจากพ่อพันธุ์แม่พันธุ์เพื่อพัฒนาควายให้มีลูกตก และมีโครงการผลิตควายลูกติดขายเพื่อเป็นการอนุรักษ์สายพันธุ์ควายด้วย²¹

5. การขยายตัวของกระแสนุรักษ์ควายไทย ทศวรรษ 2530-2540

เมื่อเข้าสู่ทศวรรษ 2530 ความคิดที่ปรากฏในงานศึกษาวิจัยและกิจกรรมเกี่ยวกับควาย มีปริมาณ ความหลากหลาย และเป้าหมายของการอนุรักษ์ชัดเจนมากขึ้น กล่าวคือในงานศึกษาวิจัย พบการใช้คำว่าควายไทย “ใกล้สูญพันธุ์” ต่างจากยุคก่อน

²⁰ เรื่องเดียวกัน, 15.

²¹ ทวีศักดิ์ ชัยเรืองยศ, “ฟาร์มเลี้ยงควายเพื่อการส่งออก,” เทคโนโลยีชาวบ้าน 13, ฉ. 259, (15 มีนาคม 2544): 55.

ที่เป็นเพียงความกังวลว่าจะลดลง หรือใช้คำว่าหมดไป ขณะเดียวกันได้เกิดการเรียกร้องให้ “อนุรักษ์” ควายไทย ที่ไม่ใช่เพียงการดูแลรักษาหรือทำนุบำรุงเช่นเดิม มีการให้คำอธิบายที่ให้ความสำคัญกับท้องถิ่นหรือชุมชนชนบทมากขึ้น นอกจากนี้ยังมีข้อเสนอแนวทางอนุรักษ์ควายไทยที่เป็นรูปธรรมมากขึ้นจากทั้งงานกลุ่มสังคมและกลุ่มวิทยาศาสตร์

ด้านกิจกรรมจะปรากฏชัดเมื่อเข้าสู่ทศวรรษ 2540 ที่ขยายออกไปมากกว่าการปรับปรุงพันธุ์ซึ่งแต่เดิมจำกัดอยู่ในกลุ่มของนักวิจัย โดยเริ่มเกิดการอนุรักษ์แนวใหม่ผ่านการก่อตั้ง “หมู่บ้านอนุรักษ์ควายไทย” ที่ทำให้เรื่องควายขยายไปสู่สังคมและไปสู่พื้นที่ของสันตนาการและการท่องเที่ยว จนกล่าวได้ว่าทั้งความคิดและกิจกรรมในช่วงนี้ มีส่วนส่งเสริมให้การอนุรักษ์ควายไทยพัฒนาเป็น “กระแสสังคม” ที่พยายามสร้างความตระหนักและชี้ให้เห็นความสำคัญและปัญหาที่เกิดกับควายไทยมากขึ้น โดยมีบริบทสำคัญที่ส่งเสริมให้กระแสอนุรักษ์ควายไทยเกิดการขยายตัวในทศวรรษนี้ คือ การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์และกระแสแนวคิดท้องถิ่นนิยม และวัฒนธรรมชุมชน

5.1 การขยายตัวของกระแสอนุรักษ์ควายไทย

กระแสการท่องเที่ยวทางเลือก ซึ่งเป็นรูปแบบการท่องเที่ยวแนวใหม่ที่เกิดขึ้นในหลายประเทศทั่วโลกที่สิ่งแวดล้อมได้รับผลกระทบจากการพัฒนาอุตสาหกรรม โดยแนวหนึ่งที่เป็นที่นิยมคือการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ หรือการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ (Ecotour-

ism) เป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งเสริมการขยายตัวของกระแสนุรักษ์ควายไทย โดยเฉพาะในทศวรรษ 2540 เมื่อการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) กำหนด “นโยบายการพัฒนาและส่งเสริมการท่องเที่ยว ปี 2540-2546” 11 ข้อ เป็นนโยบายระดับชาติที่มีทิศทางส่งเสริมและสนับสนุนการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืนพร้อมกับพัฒนานุเคราะห์ที่มีส่วนร่วมในกิจกรรมการท่องเที่ยวโดย ททท. เรียกการท่องเที่ยวแนวใหม่นี้ว่า “การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์”²² พร้อมกับรณรงค์การท่องเที่ยวในธีม Amazing Thailand ในปี พ.ศ. 2541-2542 ที่ช่วยกระตุ้นการท่องเที่ยวอีกทางขณะเดียวกัน แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540-2544) ที่มองผลการพัฒนาตามแผนฯ ฉบับที่ผ่านมาว่า “เศรษฐกิจดี สังคมมีปัญหา การพัฒนาไม่ยั่งยืน” ดังนั้นต้องมุ่งให้เกิดการพัฒนาที่สมดุลระหว่างด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม เสริมด้วยแผนฯ ฉบับที่ 9 (พ.ศ. 2545-2549) ที่เกิดหลังวิกฤตเศรษฐกิจปี พ.ศ. 2540 ได้นำมาสู่การใช้ “ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง” เป็นแนวทางในการพัฒนาบริหารประเทศ ซึ่งถูกนำมาใช้เพื่อส่งเสริมกระแสนุรักษ์ควายไทยเช่นกัน

กิจกรรมเกี่ยวกับควาย พบว่าล้วนแต่อยู่ในกรอบของแนวทางการพัฒนาระดับชาติข้างต้น ดังที่หมู่บ้านอนุรักษ์ควายไทยหลายแห่งเสนอภาพลักษณ์ของตนเองอย่างสอดคล้องกับนโยบาย

²² วรณพร วณิชชานุกร, *การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์: Ecotourism*, (กรุงเทพฯ: กองวิชาการและฝึกอบรม การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, 2540), 74-75.

ท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ของ ททท.²³ อาทิ ส่งเสริมการอนุรักษ์ควาย ผ่านการสาธิตการใช้ควายทำนาด้วยวิธีดั้งเดิม และการแสดง วัฒนธรรมพื้นบ้านที่แสดงเอกลักษณ์ของไทย การดำเนินการโดย ความร่วมมือระหว่างรัฐและเอกชน โดยให้ชาวบ้านในท้องถิ่นเข้า มามีส่วนร่วมในการบริหารจัดการ และการทำ Home Stay เป็นต้น บางแห่งจัดพื้นที่แสดงการทำเกษตรรูปแบบ “เกษตรทฤษฎีใหม่” ตามแนว “เศรษฐกิจพอเพียง” ส่วนกลุ่มงานเขียน งานศึกษาวิจัย มีทั้งกลุ่มที่เห็นด้วยกับการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ ว่าจะช่วยอนุรักษ์ ควายได้ แต่บางส่วนก็ไม่เห็นด้วยเพราะมองว่าควายไทยจะกลายเป็นเพียงสินค้า เป็นองค์ประกอบของงานแสดง หรือเป็นเพียง สารคดีให้ชาวต่างชาติดูเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม สิ่งที่น่าสังเกต คือ เมื่อควายซึ่งเป็นสัตว์ เลี้ยงถูกนำมาอนุรักษ์ผ่านรูปแบบของการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ ที่ แม้จะมีหลักให้ความสำคัญกับสัตว์และธรรมชาติให้อยู่ตาม

²³ นโยบายข้อ 1 คือ “ส่งเสริมการอนุรักษ์ พื้นฟูศิลปวัฒนธรรม และทรัพยากรการท่องเที่ยวควบคู่กับสิ่งแวดล้อม โดยคำนึงถึงคุณภาพของ การพัฒนาการท่องเที่ยวแบบยั่งยืน เพื่อให้สามารถรองรับการขยายตัวของ นักท่องเที่ยวในระยะยาวและคงไว้ซึ่งความเป็นเอกลักษณ์และมรดกของชาติ สืบไป” และ นโยบายข้อ 2 คือ “ส่งเสริมความร่วมมือระหว่างภาครัฐและ เอกชน รวมทั้งประชาชนในท้องถิ่น ให้เข้ามามีบทบาทร่วมกันในการแก้ไข หรือป้องกันปัญหาการท่องเที่ยว มีส่วนร่วมในการพัฒนาและบริหารจัดการ ทรัพยากรการท่องเที่ยวให้มีคุณค่า ช่วยดึงดูดความสนใจของนักท่องเที่ยว เพิ่มขึ้น”, ดูเพิ่มเติมที่ วรรณพร วนิชชานุกร, *การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์: Ecotourism*, 74–75.

สภาพแวดล้อมเดิม แต่ในบางที่ควายกลับถูกนำมาอยู่ในลานแสดง เพื่อให้แสดงความสามารถที่ผิดไปจากธรรมชาติ หรือเลียนแบบ พฤติกรรมมนุษย์ดังเช่นการแสดงละครสัตว์ จนเหมือนว่าให้ความสำคัญกับการเป็นธุรกิจและหวังสวัสดิภาพนักท่องเที่ยวมากกว่า (เช่น ความสะอาดสบาย ความพึงพอใจ ความปลอดภัย ความรู้ จากการท่องเที่ยว ฯลฯ) ดังกรณีการแสดงความสามารถควาย ที่ หมู่บ้านอนุรักษ์ควายไทย จังหวัดสุพรรณบุรี ที่ผู้ช่วยผู้จัดการฝ่าย ขายกล่าวว่า

การตอบรับของนักท่องเที่ยวแบ่งออกเป็น นักท่องเที่ยว ไชนูโรปมักจะมองว่าการนำควายมาแสดงเป็นการทารุณสัตว์ ผิดจากธรรมชาติ แต่นักท่องเที่ยวกลุ่มนี้จะชอบส่วนแปลงนา สิ่งที่เป็นธรรมชาติมากกว่า แต่นักท่องเที่ยวไชนูเอเซียจะชอบของ แปลก อาจเป็นเพราะมีวัฒนธรรมที่ใกล้เคียงกัน ไม่มองว่าเป็น การทารุณ สำหรับคนไทยก็มีการต่อต้านบ้างจากกลุ่มอนุรักษ์ เช่น กรีนพีซ เคยเข้ามาสำรวจที่นี่ 1-2 ครั้ง แต่ทางบ้านควายก็ มีหนังสือรับรองจากกรมปศุสัตว์ว่าไม่ได้ใช้งานทารุณ เช่น ใช้งาน จนตายเลย ซึ่งคนไทยจะมองในลักษณะนี้น้อย เพราะช็อกกับอก อยู่แล้วว่าอนุรักษ์ก็เลยไม่มีใครค้าน ไม่เหมือนข้างที่จะมองแบบ นี้ แม้ว่าเมื่อก่อนควายจะเคยเป็นสัตว์ป่ามาก่อน แต่ก็มีความใกล้ชิดกับคน²⁴

²⁴ นันทนิตย์อนุศาสนะนันท์, “ควายกับคน ความสัมพันธ์ในสังคม ไทย: ศึกษาผ่านตำนาน เรื่องเล่า ประเพณี พิธีกรรม และวิถีชีวิตควายที่ เปลี่ยนไป,” (รายงานการศึกษาเฉพาะบุคคลปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต,

ทั้งนี้เมื่อเทียบกับหลักสากลของการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ ที่ให้น้ำหนักกับการรักษาสิ่งแวดล้อม ธรรมชาติทรัพยากรในท้องถิ่น รวมถึงสวัสดิภาพของสัตว์ (Animal Welfare) ตามหลักสิทธิสัตว์ (Animal Rights)²⁵ ในแหล่งท่องเที่ยวด้วย เช่น ห้ามใช้สัตว์ทำงานหนักและใช้เพื่อความบันเทิง เหตุดังกล่าวทำให้เห็นว่า แนวทางการอนุรักษ์ควายไทยด้วยการจัดหมู่บ้านควายและนำมาแสดงความสามารถพิเศษต่างๆ ผ่านการนำเสนอภาพว่าเป็นส่วนหนึ่งการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ คำว่า “อนุรักษ์” ที่เกิดขึ้นกับควายไทย จึงดูเป็นเรื่องของการเก็บรักษาควายไว้ไม่ให้หมดไปโดยนำมาเป็นจุดขายเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ในทางการตลาดของอุตสาหกรรมท่องเที่ยวมากกว่า

ลักษณะสำคัญประการหนึ่งของงานศึกษาเรื่องควายไทย ในช่วงทศวรรษ 2530-2540 พบว่าส่วนใหญ่มีทิศทางที่สอดคล้องและตามติดกับกระแสการศึกษาและพัฒนาสังคมไทย ได้แก่ แนวคิด “ท้องถิ่นนิยม” และ “วัฒนธรรมชุมชน” ที่มีการศึกษา

ภาควิชามานุษยวิทยา คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2549), 111–112.

²⁵ หลักของสิทธิสัตว์โดยทั่วไป 6 ประการ ได้แก่ ไม่ใช้สัตว์เพื่อการทดลอง, ไม่ผสมพันธุ์และฆ่าสัตว์เพื่อเป็นอาหาร เสื้อผ้า หรือยา, ไม่ใช้ทำงานหนัก, ไม่คัดเลือกการผสมพันธุ์เว้นแต่เพื่อประโยชน์ของสัตว์, ไม่ล่าสัตว์, และไม่ทำสวนสัตว์หรือใช้สัตว์เพื่อความบันเทิง (ข้อมูลจาก “Animal rights,” BBC, http://www.bbc.co.uk/ethics/animals/rights/rights_1.shtml (สืบค้นเมื่อวันที่ 3 เมษายน 2556))

อย่างเป็นระบบในแวดวงวิชาการและองค์กรพัฒนาเอกชนตั้งแต่
ทศวรรษ 2520 และกำลังได้รับการยอมรับจนขยายไปสู่การรับรู้
ในสังคมในทศวรรษ 2530-2540

จุดร่วมของท้องถิ่นนิยมและวัฒนธรรมชุมชนคือ เป็น
มนทัศน์ที่มีสาระสำคัญอยู่ที่การให้ความสำคัญกับวิถีคิดและองค์
ความรู้ของท้องถิ่นหรือชุมชน ทั้งในบริบทของการเมือง เศรษฐกิจ
สังคม และวัฒนธรรม ท้องถิ่นหรือชุมชนมีทรัพยากรฐานความรู้
และภูมิปัญญาเป็นต้นทุนทางวัฒนธรรมที่มีค่าอยู่แล้ว ดังนั้น
ชาวบ้านจึงมีศักยภาพที่จะสามารถส่งเสริมหรือฟื้นฟูวิถีการผลิต
และวิถีชีวิตแบบยังชีพดั้งเดิมขึ้นมาใช้ทดแทนเกษตรแผนใหม่
และการพัฒนาภายใต้ระบบทุนนิยม อุตสาหกรรมนิยม บริโภคนิยม
และค่านิยมสมัยใหม่ที่เกิดขึ้นตามกระแสโลกาภิวัตน์ ซึ่ง
รัฐบาลที่ผ่านมาใช้เป็นแนวทางพัฒนาประเทศไปอย่างผิดพลาด
ทำลายชุมชน และความดั่งามในอดีต แนวคิดทั้งสองจึงถูกนำเสนอ
ขึ้นเพื่อหาทางออกให้ประเทศจากวิกฤตเศรษฐกิจเมื่อกลางปี
พ.ศ. 2540 ให้หรือฟื้นคุณค่าหรือสำนึกดั้งเดิมมาใช้เป็นพื้นฐานใน
การดำเนินชีวิตให้เข้ากับสภาพการณ์ในปัจจุบัน

นอกจากนี้ ยังมีแนวคิดอื่นๆ ที่เป็นส่วนหนึ่งหรือเกี่ยวข้องกับ
กับกระแสแนวคิดท้องถิ่นนิยม และวัฒนธรรมชุมชน อาทิ “ภูมิ
ปัญญาท้องถิ่น” “เศรษฐกิจชุมชน” “เศรษฐกิจพอเพียง” “เกษตร
ทฤษฎีใหม่” และ “ชุมชนนิยม” ซึ่งบางแนวคิดมักจะมีการให้
คุณค่าเชิงศีลธรรม และเน้นบทบาทของพระมหากษัตริย์ร่วมด้วย
โดยเฉพาะนับตั้งแต่มีการนำเสนอแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอ
เพียงและเกษตรทฤษฎีใหม่จากพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระ

พระเจ้าอยู่หัว เมื่อปี พ.ศ. 2540 และ 2541 อย่างแพร่หลาย

ตัวอย่างเด่นชัดของงานศึกษาที่นำเสนอตามแนวทางดังกล่าวนี้ เห็นได้จาก เอี่ยม ทองดี กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่า “สาระพื้นบ้าน” อันหมายถึง “ภูมิปัญญาไทย เอกลักษณ์ไทย แบบแผนการแสดงออกทางกายวาจาใจต่อข้าว วัวควาย ดิน น้ำ ลม ไฟ และรวมถึงความอยู่เย็นเป็นสุขแบบไทยๆ” ซึ่งเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่กำลังสูญหายไปเพราะการพัฒนาแบบสมัยใหม่ แต่ก็ยังมีกลุ่ม “คนรักควาย” คือชาวนาที่ยังคงเลี้ยงควายไว้ หรือเคยเลิกเลี้ยงแล้วกลับมาเลี้ยงใหม่ด้วยสำนึกแบบพื้นบ้าน ถือเป็นผู้สืบทอดภูมิปัญญาของบรรพบุรุษไทยเอาไว้ ดังเช่นชาวนาสูงอายุในจังหวัดนครปฐมที่เอี่ยมได้สัมภาษณ์กล่าวว่า “ป้าและลุงตั้งใจจะเลี้ยงควายสืบไป จะเรียกว่าอนุรักษ์หรือไม่ก็ไม่รู้ รู้แต่ว่าเราต้องมีความกตัญญูทดแทนที่ต่อพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ พระมหากษัตริย์ พ่อแม่พี่น้อง ครูบาอาจารย์ วัวควาย ไร่นา ข้าว น้ำ ดิน ลม ไฟ ... เพราะเป็นสิ่งที่มิบุญคุณต่อเรา” “เราเลิกใช้ควายไถนาแต่ไม่เลิกเลี้ยงควาย” และ “ปัจจุบันตั้งปณิธานไว้ว่าหากตายลงก็จะยกควายให้กับโครงการของในหลวง หรือองค์กรอื่นๆ ที่ไม่ทำให้ควายตาย”²⁶

ส่วน ประคอง นิมมานเหมินทร์ กล่าวเน้นเรื่องจิตใจของคนที่เปลี่ยนไปในสังคมสมัยใหม่จากประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวกับควาย อย่างการทำพิธีขัวญข้าวและขัวญควายว่า

²⁶ เอี่ยม ทองดี. “สาระพื้นบ้าน (บางประการ) จากคนรักควาย,” ใน *ข้าวในศิลปะและวัฒนธรรม* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิข้าวไทย, 2544), 43-46.

“ความคิดความเชื่อและความรู้สึกนี้
จะค่อยๆ หายไปเมื่อสังคมก้าวเข้าสู่ความ
เป็นสังคมอุตสาหกรรมและทุนนิยมมากขึ้น
ตามกระแสโลกาภิวัตน์ ในอนาคต ประเพณี
พิธีกรรมและคุณค่าที่ฝังงายทางจิตใจที่สืบทอด
มาในสังคมวัฒนธรรมข้าว ก็จะไม่เหลือ
ร่องรอยแต่เพียงในตำนานไว้เล่าขานกัน
เท่านั้น และจะไม่น่าสงสัยเลยที่คนไทย
ในอนาคตจำนวนมากจะมีจิตใจที่
หยาบกระด้างขึ้น”²⁷

5.2 ปรากฏการณ์ “หมู่บ้านอนุรักษ์ควายไทย”

“หมู่บ้านอนุรักษ์ควายไทย” คือสถานที่ที่ยังคงเลี้ยงควายไว้เพื่อการอนุรักษ์ ทั้งการใช้แรงงานและการแสดง มีทั้งที่พัฒนาจากหมู่บ้านดั้งเดิมของกลุ่มคนที่เลี้ยงควายอยู่แล้ว และหมู่บ้านที่จัดตั้งขึ้นเป็นธุรกิจ หมู่บ้านอนุรักษ์ควายไทยส่วนใหญ่จัดขึ้นในรูปแบบของแหล่งท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ โดยเกิดขึ้นไม่ต่ำกว่า 20 หมู่บ้านในทศวรรษ 2540 เป็นปรากฏการณ์ที่แสดงให้เห็นรูปแบบ

²⁷ ประคอง นิมนานเหมินท์, “ขวัญข้าวขวัญควาย: ภาพสะท้อนจิตใจที่ประณีตอ่อนโยนของคนไทย,” *หอไทยนิทัศน์: แหล่งสืบสานวัฒนธรรมไทยยุคโลกาภิวัตน์*, บรรณาธิการโดย นันทิยา สว่างวุฒิธรรม, (กรุงเทพฯ: ส่วนไทยนิทัศน์ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2541), 34.

ของการอนุรักษ์ควายไทยแนวใหม่ที่ได้รับการนิยมนั้นทั้งจากกลุ่มเกษตรกร ส่วนใหญ่คือชาวนา-ชาวบ้านในพื้นที่ และจากคนทั่วไปในสังคม โดยเฉพาะกลุ่มนักท่องเที่ยว

กรมปศุสัตว์ได้จัด “โครงการอนุรักษ์ควายไทย” ร่วมกับสำนักงานศิลปวัฒนธรรมแห่งชาติ ระยะเวลาจัดตั้งเป็น “หมู่บ้านอนุรักษ์ควายไทย” นำร่อง 19 หมู่บ้านในภาคตะวันออก เพื่อพัฒนาเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ สร้างเครือข่ายกลุ่มผลิตควายและแลกเปลี่ยนใช้ภูมิปัญญาเพื่อพัฒนาการเลี้ยงควาย หมู่บ้านควายจากโครงการนี้ที่ประสบความสำเร็จได้แก่ “หมู่บ้านอนุรักษ์และพัฒนากระบือไทย บ้านปันรว จังหวัดสุรินทร์” เดิมคือกลุ่มสาธิตการเลี้ยงควายของชาวบ้านที่รวมตัวกันในปี พ.ศ. 2540 ต่อมากกรมปศุสัตว์เข้ามาสนับสนุนจัดตั้งเป็นหมู่บ้านควาย เน้นรณรงค์ให้ใช้ควายทำนา ใช้ปุ๋ยคอก-ปุ๋ยหมักทำการเกษตร มีการจัดบริการฉีดวัคซีนป้องกันโรคและถ่ายพยาธิ จัดวันรณรงค์สุขภาพควายเพื่อให้ความรู้แก่สมาชิกทุกปี ซึ่งทำอย่างเป็นระบบและต่อเนื่อง จนได้รับคัดเลือกจากกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ให้เป็นหมู่บ้านอนุรักษ์และพัฒนากระบือดีเด่นระดับประเทศ ในปี พ.ศ. 2543²⁸

หมู่บ้านในโครงการนี้มีชื่อเสียงอีกแห่งคือ “หมู่บ้านอนุรักษ์ควายไทย บ้านโนนอุดม และบ้านนาสว่าง ตำบลนาหว้า อำเภอ

²⁸ “ปันรว หมู่บ้านคนรักควายแห่งสุรินทร์ อีกตัวอย่างของการอนุรักษ์แบบยั่งยืน,” *เทคโนโลยีชาวบ้าน* 13, ฉ. 259 (15 มีนาคม 2544): 57-59.

ภูเวียง จังหวัดขอนแก่น”²⁹ ที่นี้เน้นการพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ โดยชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการ จุดเด่นคือชาวบ้านส่วนใหญ่ยังยึดอาชีพทำนาและทอผ้า จักสาน ในหมู่บ้านยังมีควายอยู่มากกว่า 3,000 ตัว (พ.ศ. 2549) เนื่องจากชาวบ้านมีบรรพบุรุษเป็น “นายฮ้อย” ซึ่งส่วนใหญ่เลี้ยงควายไว้ขายด้านความเป็นอยู่ยังคงวิถีดั้งเดิม คืออยู่ในบ้านเรือนแบบชนบทอีสาน ด้านอาหารควายออกหาอาหารป่าหญ้าตามธรรมชาติในตอนเช้า และตอนกลับตอนเย็น ยังคงรักษาประเพณีท้องถิ่น ซึ่งถูกนำมาเป็นจุดแข็งในการจัดการท่องเที่ยวแบบ Home Stay ที่สร้างรายได้ให้หมู่บ้าน

ส่วนหมู่บ้านควายของเอกชน ได้แก่ “บ้านควายไทยแมริม” จังหวัดเชียงใหม่ ก่อตั้งโดย บุญยิ่ง นาดี เมื่อปี พ.ศ. 2542 เพื่อฟื้นฟูวิถีชีวิตชาวนาไทย อนุรักษ์ควายไทยไว้ให้คนรุ่นใหม่และนักท่องเที่ยวต่างชาติได้เข้าชม มีการจัดการท่องเที่ยวที่เน้นการให้ความรู้นักท่องเที่ยวเกี่ยวกับการทำนาโดยใช้ควาย มีส่วนลานแสดง ที่มีวิทยากรแนะนำวิถีชีวิตควายไทย การใช้แรงงานควายวิดน้ำเข้านาและหีบฮ้อยสาริตการฝึกควายเชือกฟังตามคำสั่งเดินหน้า ถอยหลัง เลี้ยวซ้าย เลี้ยวขวา นอน และหยุดมีการแสดง

²⁹ สุณีเย์ เลี้ยวเพ็ญวงษ์ และคณะ, “การพัฒนาการท่องเที่ยวหมู่บ้านอนุรักษ์ควายไทย ตำบลนาหว้า อำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น,” ใน *รวมบทความวารสารวิชาการการท่องเที่ยวไทยนานาชาติ* ปีพ.ศ. 2549, บรรณาธิการโดย เทิดชาย ช่วยบำรุง, (กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาการท่องเที่ยว, 2549), 24–33.

ดนตรีพื้นบ้าน และให้ซื้อควายชมทุ่ง

อีกตัวอย่างของหมู่บ้านควายของเอกชนที่มีชื่อเสียงคือ “หมู่บ้านอนุรักษ์ควายไทย อำเภอสรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี” ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2545 เริ่มจาก ประภัตร โพธสุธน เจ้าของที่เป็น ลูกชาวนา ต้องการอนุรักษ์ควายไว้เพราะเห็นว่าควายเป็นสัตว์ที่มีคุณค่าต่อชาวนา เป็นสัตว์คู่บ้านคู่เมือง มีจำนวนลดลง จึงอยาก อนุรักษ์ไว้ และยังต้องการเสนอเรื่องข้าว วิถีชีวิตและวัฒนธรรม ของชาวนา เพื่อสนับสนุนการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ และรักษาขนบ ธรรมเนียมและวัฒนธรรมซึ่งเป็นมรดกของประเทศไทย นอกจากนี้ ยัง “สนองนโยบายของรัฐบาล โดยการสร้างงานสร้างรายได้ และสร้างโอกาสให้แก่ชุมชน และชุมชนใกล้เคียงในการทำมาหา กินประกอบอาชีพเพื่อยังชีพอย่างพอเพียง”³⁰ กิจกรรมเน้นด้าน สันทนาการ ได้แก่ การจัดประกวดควายงาม การวิ่งควาย การสาธิต การสนทนา และการจัดแสดงความสามารถพิเศษของควาย เช่น การแสดงควายยืม ควายขึ้น-ลงบันได ซึ่งเคยได้รับรางวัล ชนะเลิศ ประเภทควายทำตามคำสั่งและควายแฟนซีจากกรม ปศุสัตว์ ในวันงานกระบือแห่งชาติเมื่อปี พ.ศ. 2546 ในด้านอื่นๆ ยังมีการแสดงการใช้ควายทำนาด้วยเครื่องมือแบบโบราณ มีส่วน พื้นที่จำลองการแบ่งส่วนพื้นที่ทำเกษตรกรรม ตามพระราชดำริ นอกจากการแสดงยังมี “โปรแกรมทำนา” เป็นการเข้าค่ายที่หมู่

³⁰ บ้านควาย Buffalo Village Suphanburi Thailand, <http://www.buffalovillages.com/buffalovillages/> (สืบค้นเมื่อวันที่ 3 เมษายน 2556)

บ้านฯ กลุ่มเป้าหมายคือเด็กนักเรียนตั้งแต่อนุบาล-มัธยมศึกษาปีที่ 6 ตั้งแต่ 1-5 วัน เพื่อให้เยาวชนได้เรียนรู้วัฒนธรรมเรื่องข้าวควายและบ้าน ที่เป็นวิถีชีวิตของคนสมัยก่อน

ตัวอย่างสุดท้ายคือ “บ้านอนุรักษ์ควายไทย: แหล่งศึกษางานการเลี้ยงควายพื้นเมือง” อำเภอภูพาน จังหวัดสกลนคร ของคำ ปรีวิลัย หรือ “ลุงคำ” ที่ตั้งบ้านตนเองให้เป็นบ้านอนุรักษ์ควายไทย เนื่องจากมีครอบครัวเป็นนายฮ้อยมาตั้งแต่น้าปู่ มีความผูกพันกับควายตั้งแต่เด็ก ไม่อยากให้ควายหมดไปจากวิถีชีวิตจำนวนควายที่ลดลง จึงเลี้ยงควายเรื่อยมาไม่ขายทิ้ง บำรุงดูแลควายด้วยภูมิปัญญาที่ได้รับสืบทอดมาจากปู่ ใช้ควายไถนา และทำกิจกรรมการเกษตรอื่นๆ โดยไม่ใช้เครื่องจักรกลช่วย และทำการเกษตรแบบผสมผสาน พร้อมเปิดบ้านให้เป็นแหล่งเรียนรู้เรื่องควายสำหรับผู้สนใจ และจากการใช้ความรู้ที่สั่งสมมาในการดูแลควายให้มีลักษณะดี ลุงคำจึงได้รับการคัดเลือกจากกรมปศุสัตว์ให้เป็น เกษตรกรผู้อนุรักษ์ภูมิปัญญาควายไทยดีเด่นประจำปี พ.ศ. 2550³¹

นอกจากกลุ่ม “หมู่บ้านอนุรักษ์ควายไทย” แล้ว ยังมีการรวมกลุ่มประเภทอื่นๆ ที่เกิดขึ้นภายใต้กระแสนุรักษ์ควายไทย ได้แก่ ศูนย์อนุรักษ์และพัฒนาควายไทย อำเภอบ้านบึง จังหวัดชลบุรี (ราวปี 2540) ศูนย์อนุรักษ์ควายไทยเขางาม จังหวัดสิงห์บุรี (2543) กองทุนอนุรักษ์ควายไทย (2544) สมาคมอนุรักษ์และ

³¹ ไม่พบข้อมูลปีที่ก่อตั้ง แต่คาดว่าก่อนเดือน มีนาคม 2550, ข้อมูลจาก ธนสิทธิ์ เหล่าประเสริฐ, “คำ ปรีวิลัย คนรักควาย แห่งภูพาน,” เทคโนโลยีชาวบ้าน 19, ฉ. 405 (15 เมษายน 2550): 85-86.

พัฒนาควายไทย (2544) เครือข่ายพัฒนาควายไทย (2545) เป็นต้น ซึ่งจะมีจุดเน้นเพื่อการอนุรักษ์ที่แตกต่างกันไป อาจเป็นด้านการวิจัย การอนุรักษ์สายพันธุ์ควาย การท่องเที่ยว การระดมทุน การสร้างเครือข่ายผู้เลี้ยงควาย ซึ่งล้วนช่วยขับเคลื่อนกระแสอนุรักษ์ควายไทย

6. ว่าด้วย “ควายไทย” และ “ความเป็นไทย”

นอกจากการอธิบายตามแนวทางกระแสแนวคิดท้องถิ่นนิยมและวัฒนธรรมชุมชนแล้ว ความคิดสำคัญอีกประการหนึ่งที่มีความเกี่ยวเนื่องกันและพบได้ในงานศึกษาเรื่องควายหรือผู้ที่กล่าวถึงควายจากคำให้สัมภาษณ์จากแหล่งต่างๆ โดยเฉพาะตั้งแต่ทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา คือการผูกโยงควายเข้ากับความเป็นไทย โดย “ความเป็นไทย” ที่ถูกกล่าวถึงมักเชื่อมโยงกับชายของชุดคำหรือความคิดบางประการ อาทิเอกลักษณ์ไทย อารยธรรมไทย วิถีพื้นบ้าน วัฒนธรรมชนบท วัฒนธรรมข้าวและชาวนา วัฒนธรรมเกษตร ตะวันออก (หมายถึงโลกตะวันออกที่ถูกให้ภาพเป็นคู่ตรงข้ามของโลกตะวันตก) พุทธศาสนา ชาติ เป็นต้น โดยความเป็นไทยดั้งเดิมล้วนเป็นความดี ความงาม เป็นคุณค่าทางจิตใจ ซึ่งกำลังค่อยๆ หดไปจากสังคมไทยหลังรับเอาสิ่งที่คิดว่าเป็นความเจริญความทันสมัยจากโลกตะวันตกเข้ามาที่คนเรียดังกล่าวพบได้จากผลงานและบุคคลทั้งสายสังคมและสายวิทยาศาสตร์ โดยถูกอธิบายเพื่อชี้ให้เห็นความสำคัญของควายไทยและนำไปสู่เหตุผลที่คนไทยควรหันมาสนใจอนุรักษ์สัตว์ชนิดนี้

ก่อนทศวรรษ 2530 คำกล่าวถึงควายและความเป็นไทย อย่างน้อยพบเพียงการยกย่องว่าเป็น “สัตว์คู่บ้านคู่เมือง” แต่เมื่อเข้าสู่ทศวรรษ 2530-2540 ปรากฏเป็นความคิดและการอธิบาย ที่เด่นชัดขึ้นแบบที่อาจเรียกได้ว่าเป็นการมองควายแบบชาตินิยม ดังที่ว่า “ควายกับชาวนาได้สร้างชาติ สร้างความเป็นปึกแผ่นมั่นคง สร้างอารยธรรมไทย สร้างอำนาจอธิปไตยเหนือแผ่นดินแห่งนี้ขึ้นมา ...”³² “ควายไทย” มีลักษณะพิเศษที่แตกต่างไปจากควายชาติอื่นหรือควายในประเทศอื่นนั่นคือ ความมีเอกลักษณ์เฉพาะตัว ความดีเด่นที่เหนือกว่าควายชาติอื่นๆ ทั้งในด้านรูปร่างและนิสัย ดังที่ ปรีชา วงษ์วิจารณ์ เจ้าของหน้าที่ปศุสัตว์จังหวัดขอนแก่น กล่าวว่าหากไม่มีการขยายพันธุ์ควายไทย จะเป็นที่น่าวิตกว่าในอนาคตอันใกล้ “กระบือไทยอาจจะต้องสูญพันธุ์ในที่สุดอาจจะต้องนำเข้ากระบือจากประเทศเพื่อนบ้านมาทดแทน ซึ่งถือเป็นความสูญเสียความเป็นเอกลักษณ์ของกระบือไทยที่มีรูปร่างสง่างามกว่ากระบือจากหลายๆ ประเทศ”

ปรีชาอธิบายลักษณะของควายไทยว่ามีรูปร่างลำสันปึกป็น สง่างาม และตัวใหญ่กว่าควายประเทศเพื่อนบ้าน ในบางถิ่นจะมีตัวสีเทา มีบังคอก กระพี้ตาเป็นสีขาว ต่างจากควายกัมพูชา จะมีสีดำและตัวเล็กกว่า ส่วนควายลาว จะมีโครงสร้างป้อมๆ สั้น

³² เอี่ยม ทองดี, “ค. ควายเข้านา,” ใน *รวมบทความทางวิชาการ ภาษาและวัฒนธรรม*, บรรณาธิการโดย เอี่ยม ทองดี (นครปฐม: สถาบันวิจัย ภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล, 2543), 153-171.

กว่าและควายพม่า จะมีหนึ่งบางกว่าและลำตัวแกร็น³³ เสริมด้วย คำกล่าวของสถิตย์ สมทรง เจ้าหน้าที่ปศุสัตว์จังหวัดสระแก้ว ผู้จัดการประกวดควายไทยเพื่อการอนุรักษ์ จังหวัดสระแก้ว ก็อ้าง ข้อมูลจากนักศึกษาระดับประเทศออสเตรเลียที่ซึ่งเข้ามาศึกษาพฤติกรรมควายไทยว่า “ควายพันธุ์ไทยเลี้ยงเชื่องที่สุด และเป็นควายพันธุ์เดียวในโลกที่เชื่องที่สุด”³⁴

ทัศนะที่เชื่อมโยงควายกับพิธีต่างๆ ที่สัมพันธ์กับ “ความเป็นไทย” นั้นยังปรากฏอยู่ในวงการต่างๆ เช่น คำกล่าวของวิจิตร อภิชาติเกรียงไกร ศิลปินและอาจารย์สอนศิลปะ จากงานเขียน 100 เรื่อง {อันเนื่องมาจากความคิดถึง} ควาย (2545) ว่า

“คนไทยทั้งควายก็เท่ากับทั้งอีก
หลายๆ สิ่งหลายๆ อย่างที่เป็นวิถีชีวิตไทย
ที่แท้จริงเป็นอยู่กันจริงๆ อีกหน่อยก็จะมี
แต่วิถีชีวิตไทยในแบบการท่องเที่ยวมา
แทนเสียหมดทำให้ฝรั่งมาดูเป็นสารคดี
ส่วนคนไทยทั้งหลายก็มุ่งสู่วิถีชีวิตยุโรปกัน
ไปหมด”³⁵

³³ สุเมธ วรรณพฤษ, “คิดถึง ‘ไ้ทุย’,” มติชน (1 สิงหาคม 2543): 12.

³⁴ “ทุยไทยใกล้สูญพันธุ์ สระแก้วเร่งอนุรักษ์,” X-cite ไทยโพสต์ (13 สิงหาคม 2543): 21.

³⁵ วิจิตร อภิชาติเกรียงไกร, 100 เรื่อง {อันเนื่องมาจากความคิดถึง} ควาย, (กรุงเทพฯ: ไทยฟอรั่ม, 2545), 148–155.

ลักษณะการอิงกับความเป็นไทยในด้านประวัติศาสตร์ที่พบคือ ตำนานวีรกรรมของควายที่ชาวบ้านบางระจัน เมืองสิงห์บุรี ใช้ร่วมรบ ถูกยกให้ “เป็นตัวแทนของความรักชาติ” และเกิดเป็นกระแสขึ้นอีกเมื่อภาพยนตร์อิงประวัติศาสตร์เรื่อง *บางระจัน* ที่เข้าฉายเมื่อปี พ.ศ. 2543 นำควายชื่อ บุญเลิศ ช้างทอง หรือที่รู้จักทั่วไปในชื่อ “ควายบุญเลิศ” ผู้มีความโดดเด่นจากเขาที่ยาวกว่า 3 เมตร แสดงเป็นควายที่ใช้ออกรบของนายทองเหม็น แต่หลังจากนั้นไม่นานเมื่อควายบุญเลิศตายลงในปี พ.ศ. 2544 ซึ่งปรากฏเป็นข่าวลงหนังสือพิมพ์และข่าวโทรทัศน์หลายสำนัก เอกสารบางชิ้นถึงกับกล่าวว่า การตายของบุญเลิศได้เพิ่ม “กระแสอนุรักษ์ควายไทย” ให้กลายเป็นกระแสสังคม³⁶

นอกจากนี้ จิราภรณ์ เกตุบุรณะ จากกองปศุสัตว์สัมพันธ์ กรมปศุสัตว์ ยังกล่าวถึงคุณค่าการต่อควายไทยจากการเสียชีวิตของบุญเลิศ ว่าเป็นเรื่องดีของลูกหลานควาย เนื่องจากทำให้คนทั่วไปสนใจเรื่องควายมากขึ้น โดยมีการร่วมกันบริจาคและจัดตั้ง “กองทุนอนุรักษ์ควายไทย” ซึ่งอย่างน้อยการตายของบุญเลิศก็สามารถกระตุ้นจิตสำนึกของคนไทยให้เห็นคุณค่าของสัตว์พื้นเมืองไทย และเห็นคุณค่าของควาย ทั้งช่วยให้การทำงานด้านส่งเสริมและอนุรักษ์ควายไทยได้ง่ายขึ้น³⁷

³⁶ “ควายไทยพลีชีวิตเป็นโอกาส,” *เทคโนโลยีชาวบ้าน* 13, 259 (15 มีนาคม 2544): 56.

³⁷ จิราภรณ์ เกตุบุรณะ, “จากควายศึกแห่งบางระจัน ถึงบุญเลิศ ช้างทอง,” กรมปศุสัตว์, <http://www.dld.go.th/inform/article/artic11.html> (สืบค้นเมื่อวันที่ 3 เมษายน 2556)

กล่าวได้ว่า ตามทัศนะของบุคคลที่มองแนวทางนี้เมื่อควายเป็นตัวแทนของความเป็นไทย การเลิกใช้ควายแล้วเปลี่ยนไปใช้รถไถจึงเหมือนการทิ้งความเป็นไทยด้วยเช่นกัน ดังนั้นความคาดหวังต่อผู้เลี้ยงควายคือชาวนาจึงเป็นผู้ที่ควรอยู่ตามครรลองวิถีชีวิตแบบพื้นบ้านที่มีความพอเพียง ทำนาใช้ควายเป็นแรงงานทำการเกษตรแบบดั้งเดิมก่อนการเข้ามาของเครื่องจักรกลการเกษตรและปุ๋ยเคมี เลี้ยงควายด้วยความรักความผูกพัน ไม่นำไปขายหรือฆ่าเพื่อกินเนื้อ ตามทัศนะนี้จึงมองชาวนาที่ไม่ปฏิบัติตามความคาดหวังว่า “ชาวนาจึงถูกมอมเมาด้วยเครื่องจักรกลทางการเกษตรสารเคมี และความรู้สมัยใหม่เกี่ยวกับการทำนาด้วยวิธีการต่างๆ จนเกิดความคลั่งไคล้กลายเป็นค่านิยมยอมรับเอาสิ่งเหล่านี้มาใช้ด้วยความหวังว่าจะทำให้ครอบครัวมีความมั่งคั่ง ร่ำรวยเงินทองขึ้นจนลืมคิดถึงความเป็นจริง”³⁸ บ้างก็มอง “ชาวนาร่วมสมัยพวกนี้” ว่า “ไถที่จะมาตุ๋นว่าซื้อควายเลิกเพราะต้องการเพิ่มผลผลิต ผมว่าเพิ่มหนี้สินมากกว่า” นั่นเพราะเห็นว่า “การทำนาแบบหวังรวยไม่ใช่วิถีของชาวนาแท้ๆ ... ชาวนาสักกี่คนจากชาวนาจำนวนล้านที่ร่ำรวยขึ้นมาจากการใช้ควายเลิก? หากจะมีก็ชาวนาที่ได้มีพออยู่พอกินตามแนวพระราชดำริเกษตรผสมผสานเท่านั้นที่มีความสุข”³⁹

³⁸ ทองดี, *ควายไทย สัตว์กตัญญูที่กำลังถูกลืม*, 63.

³⁹ เรื่องเดียวกัน, 151-152.

7. แนวทางอนุรักษ์ควายไทย

แนวทางอนุรักษ์ควายไทยในทศวรรษ 2540 มีข้อเสนอและเป้าหมายที่ชัดเจน และมีความแตกต่างหลากหลายขึ้น ลักษณะสำคัญคือ ปรากฏการใช้คำว่า “อนุรักษ์”⁴⁰ กับควายไทยซึ่งเป็นแนวทางที่มีกรอบความคิด ต่างจากทศวรรษก่อนที่เสนอเพียงแค่ความคิดกว้างๆ ให้เร่งทำนุบำรุงควายก่อนที่จะหมดไป

แนวทางสำคัญ 2 แนวทาง ได้แก่ (1) ข้อเสนอให้ชาวนา กลับไปมีวิถีชีวิตแบบดั้งเดิม ใช้ควายเป็นแรงงานในการเกษตร และ (2) ข้อเสนอให้พัฒนาปรับปรุงพันธุ์ควายเพื่อการบริโภคเนื้อ

แนวทางแรก เสนอโดยกลุ่มที่มีความคิดอิงกับแนวคิด ท้องถิ่นนิยมและวัฒนธรรมชุมชน คือ มองว่าการพัฒนาประเทศ ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ตั้งแต่ฉบับแรกเมื่อ พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา ได้เปลี่ยนการทำงานจากแบบที่ทำเพื่อการบริโภคเป็นหลักมาเป็นทำเพื่อขายเป็นหลัก ส่งผลให้วิถีชีวิตชนบทเปลี่ยนแปลง

⁴⁰ ทั้งนี้งานศึกษาแรกที่ผู้วิจัยพบว่าปรากฏการใช้คำว่า “อนุรักษ์” ควาย คือผลงานวิจัยทางสัตวแพทย์ของ มณีวรรณ กมลพัฒนะ เรื่อง ควายไทย จุดกำเนิดเทคโนโลยีมาโตมาติด เมื่อปี พ.ศ. 2539 ที่ตั้งคำถามไว้ในส่วนสรุปงานวิจัยว่า “เหตุใด ควายจึงเป็นมรดกที่คนไทยควรทำนุบำรุงและอนุรักษ์”, “คนไทยจะอนุรักษ์ควาย หรือจะอนุรักษ์สัจธรรมที่เกิดขึ้นในควาย หรือทั้งสองอย่าง” และ “คุณค่าแห่งการอนุรักษ์ควายจะพัฒนาคุณภาพชีวิตคนไทยได้จริงหรือไม่” แต่ผู้เขียนไม่ได้อธิบายรายละเอียดของการอนุรักษ์ในส่วนนี้

ไปในทางที่เสื่อมลงหลายประการชาวนาละทิ้งการทำนาแบบพื้นบ้านเป็นแบบสมัยใหม่ ใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรแทนควาย ทำให้ชาวนายากจนมีหนี้สินเพิ่มขึ้น ไม่เห็นความสำคัญของการทำนา มองควายเป็นเพียงสัตว์เลี้ยงที่วัดค่าจาก “น้ำหนักบนตาชั่ง” วิถีสมัยใหม่ยังทำให้สิ่งสำคัญอย่างวัฒนธรรมข้าวแบบพื้นบ้าน และประเพณีพื้นบ้านที่เกี่ยวกับข้าวกับควายอื่นๆ ต้องสูญไปด้วย โดยปัญหาเหล่านี้ที่ผ่านมารัฐบาลไม่เข้ามาช่วย ไม่ให้ความรู้ที่จะทำให้ชาวนาอยู่รอดได้ ช้ำยังแก้ปัญหที่ปลายเหตุ ด้วยการทำนโยบายที่ส่งเสริมให้ชาวนายิ่งผลิตยิ่งทำนาเข้มข้นมากขึ้น อย่างการสนับสนุนการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ การประกันราคาข้าว การให้สินเชื่อชาวนา ฯลฯ ซึ่งไม่ถูกจุดและผลประโยชน์กลับตกสู่คนกลุ่มอื่นๆ แทนที่จะเป็นชาวนา

การแก้ปัญหาของกลุ่มที่มีแนวคิดนี้คือ ต้องทำให้ชาวนาสามารถพึ่งตนเองได้ตามหลักการพึ่งตนเอง เมื่อปี พ.ศ. 2542 เอี่ยม ทองดี เสนอให้ชาวนาและเจ้าหน้าที่รัฐ กลับมาพิจารณาเรื่องการใช้วัวควายเป็นหลักในการทำนา แทนการใช้เครื่องจักรกลหรือแทนการใช้รถไถนา รถแทรกเตอร์ ซึ่งหากทำได้ดังนี้ชาวนาก็จะค่อยๆ พึ่งตนเองได้ ความเป็นอยู่ก็จะกลับคืนสู่ภาวะ ร่มเย็นเป็นสุข ปลอดภัย มีความกินดีอยู่ดี สังคมชาวนาจะมีเสน่ห์ มีคุณค่า ไม่ต้องเร่งรีบไปตามกระแสเศรษฐกิจ สังคม และวิกฤติการณ์ต่างๆ ของโลกแต่อย่างใด⁴¹ โดยเสนอเป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติ 13

⁴¹ เอี่ยม ทองดี. “ควายกับการพึ่งตนเองของชาวนาไทย,” *วารสารภาษาและวัฒนธรรม* 18, ฉ. 2 (กรกฎาคม – ธันวาคม 2542): 54.

ประการพร้อมรายละเอียด ที่ได้จากการกลับไปใช้วัวควายใน
การทำงาน⁴²

อย่างไรก็ตาม การเสนอให้กลับไปตระหนักถึงประโยชน์ของ
ควายตามแนวทางนี้ มีขอบเขตเฉพาะการใช้แรงงานและผลพลอย
ได้อื่นๆ ซึ่ง เอี่ยม เรียกคนที่กลับไปหรือยังคงเลี้ยงควายแบบพื้น
บ้านว่าเป็นกลุ่ม “คนรักควาย” คนกลุ่มนี้ช่วยสืบสานอายุควายและ
วิถีพื้นบ้านให้สังคมได้เรียนรู้ ไม่ว่าจะเลี้ยงเพราะต้องการอนุรักษ์
ใช้แรงงาน สงสาร เลี้ยงเป็นเพื่อน หรือเพื่อประโยชน์อื่นๆ แต่ “ไม่
รวมพ่อค้าควาย หรือกลุ่มธุรกิจค้าขายควาย หรือกลุ่มที่พัฒนา
พันธุ์ควายเพื่อปศุสัตว์”⁴³

แนวทางที่สอง มีมุมมองบางประการเช่นเดียวกับแนวทาง
แรก คือ ยอมรับว่าการใช้เครื่องจักรกลการเกษตรของชาวนาเป็น
ผลที่ผิดพลาดจากการส่งเสริมของรัฐบาลโดยไม่คำนึงถึงผลเสีย
และการบริโภคนื้อควาย เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้จำนวนควาย
ลดลง แต่จุดต่างที่สำคัญคือ แนวทางนี้มองสภาพที่เกิดขึ้นว่า
ชนบทไทยและชาวนามีวิถีที่เปลี่ยนแปลงไปแล้ว ฐานทางเศรษฐกิจ
ของชาวนาบางคนไม่เอื้ออำนวยให้กลับไปใช้ควายไถนา หรือมี
วิถีชีวิตแบบดั้งเดิมโดยไม่พึ่งพาการเป็นแรงงานนอกภาคเกษตร ซึ่ง
ส่งผลให้ต้องเลิกเลี้ยงหรือขายควาย แต่ก็ควรมีธนาคารควาย
สำหรับผู้ที่ยังต้องการเลี้ยง แนวทางนี้จึงเน้นที่การปรับตัวตาม

⁴² เรื่องเดียวกัน, 54-59.

⁴³ เอี่ยม ทองดี. “สาระพื้นบ้าน (บางประการ) จากคนรักควาย,”

สภาพจริงที่มีแนวโน้มเป็นไปได้มากกว่า โดยข้อเสนอที่เด่นที่สุดคือ ในเมื่อการบริโภคควายเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นปกติทั่วไปอยู่แล้ว ดังนั้นการ “อนุรักษ์” หรือการหาทางที่จะยังทำให้มีควายไทยอยู่กับสังคมไทยต่อไปก็คือการพัฒนาพันธุ์เพื่อการบริโภคเนื้อให้เป็นสัตว์เศรษฐกิจเต็มตัวเช่นเดียวกับวัว

แนวทางการพัฒนาควายเนื้อ จินตนา อินทรมงคลผู้อำนวยการสถานบำรุงพันธุ์สัตว์สุรินทร์ ซึ่งมีฐานะเป็น “ศูนย์ปรับปรุงพันธุ์กระบือแห่งชาติ” กล่าวถึงวัตถุประสงค์หลักของศูนย์ฯ ว่า การปรับปรุงพันธุ์ควายเพื่อให้มีควายปลักไทยพันธุ์ดีไว้ทำนา แต่ความตั้งใจหลักคือการสร้างอาชีพใหม่ให้ชาวนาไทยจากการเลี้ยงควายเพื่อขายเนื้อ แต่ปัญหาคือคนไทยยังติดค่านิยมเก่าๆ “เหมือนเกลียดตัวกินไข่” เพราะเนื้อในตลาดส่วนหนึ่งก็เป็นเนื้อควายอยู่แล้ว โดยเฉพาะลูกชิ้นเนื้อควายยังมีข้อดีที่ไขมันต่ำกว่าเนื้อวัว ดังนั้นการส่งเสริมด้านนี้จึงมีโอกาเป็นไปได้อีกมากกว่า โดยมองเรื่องการนำควายกลับมาไถนาว่า “ตอนนี้เศรษฐกิจทรุด ชาวนาบ้านก็รู้แล้วว่าการใช้รถไถแล้วมันไม่คุ้ม ... แต่ควายมันยังให้ลูกได้ แต่เราคงไม่ได้คิดถึงขนาดจะส่งเสริมให้ใช้ควายทำนาอย่างเดียว เพราะมันเป็นสิ่งที่นอกเหนือจากที่เรากำหนดได้ มันขึ้นกับภาวะเศรษฐกิจสังคมของชาวบ้านด้วย”⁴⁴

⁴⁴ ดำรงพล พาชื่น และ วิมล กิจวานิชขจร, “อนุรักษ์ควายปลักไทย อนาคตแจ่มใสในตลาดเนื้อ,” *มติชน* (13 สิงหาคม 2542): 12.

8. สรุป

การอนุรักษ์ควายไทยในช่วงเวลา 3 ทศวรรษนี้ แสดงให้เห็นถึงความพยายามของกลุ่มต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นบุคคลสายวิทยาศาสตร์หรือสายสังคม ที่ต้องการให้มีควายอยู่คู่กับสังคมไทยผ่านการแสดงความคิด การเสนอทางออกต่างๆ และการจัดกิจกรรมหลากหลายรูปแบบ โดยระยะเริ่มต้นช่วงทศวรรษ 2520 ความคิดและกิจกรรมยังคงเป็นการดูแลควายในฐานะปศุสัตว์เพื่อการใช้งานและให้เนื้อ ซึ่งสืบเนื่องมาจากยุคก่อน เมื่อสู่ทศวรรษ 2530-2540 จึงเริ่มขยายมาสู่สังคมวงกว้างมากขึ้น

ด้านกิจกรรมที่จัดขึ้นเพื่อการอนุรักษ์ควายเป็นสิ่งที่เห็นได้อย่างเป็นรูปธรรม ซึ่งเป็นได้ว่ามีความสัมพันธ์กับสภาพเศรษฐกิจสังคม เช่น ธนาкарโคกระบือที่เกิดขึ้นส่วนหนึ่งเพื่อช่วยชาวนาในภาวะที่น้ำมันแพงไม่เอื้อต่อการใช้รถไถ หรือความสัมพันธ์กับนโยบายระดับชาติทั้งแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ และนโยบายด้านการท่องเที่ยวของ ททท. ซึ่งเห็นได้ชัดเจนจากรูปแบบกิจกรรมของหมู่บ้านอนุรักษ์ควายไทย

ด้านความคิด มีสิ่งที่น่าสังเกตคือ การใช้คำอธิบายเรื่องการอนุรักษ์ควายที่มีความเปลี่ยนแปลงตามยุคสมัยเช่นกัน ดังที่ช่วงระยะแรกมักกล่าวอย่างตรงไปตรงมาถึงสถานการณ์ของควาย ปัญหาที่เกิดขึ้น และข้อเสนอ เช่นว่าควายไทยมีจำนวนลดลงเพราะชาวนานิยมตอนตัวผู้เพื่อให้เชื่อง และการใช้รถไถแทนควาย ข้อเสนอคือให้พิจารณาใช้ควายเพราะเหมาะสมกับภาวณ้ำมันแพงหรือพัฒนาเป็นพันธุ์ควายเนื้อเช่นเดียวกับวัว แต่เมื่อเข้าสู่ทศวรรษ

2530-2540 งานส่วนใหญ่โดยเฉพาะกลุ่มสายสังคม ซึ่งมีลักษณะการอธิบายที่ได้รับอิทธิพลจากกระแสแนวคิดท้องถิ่นนิยมและวัฒนธรรมชุมชน นอกจากการกล่าวถึงสถานการณ์ควายไทยแล้วสิ่งที่พบเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดคือ การเน้นพรรณนาให้เห็นข้อดีของการใช้ควายไถนาและการโยงเข้ากับความเป็นไทยที่ทุกอย่างคือความดีงาม เป็นภาพที่ในปัจจุบันหาได้ยาก บางครั้งก็ปรากฏการใช้วาทกรรมร่วมด้วย อย่าง “ชาติ(ไทย)” หรือแม้กระทั่งคำว่า “อนุรักษ์” เองก็ตาม แง่หนึ่งงานกลุ่มนี้ก็สะท้อนให้เห็นถึงภาวะของความรู้สึกโหยหาอดีต ดังนี้แล้วความต้องการ “อนุรักษ์” ควายไทยที่ถูกนำไปใช้จึงดูเหมือนเป็นความต้องการ “อนุรักษ์การใช้แรงงานจากควาย” หรือการรักษาภาพในอดีตไว้เสียมากกว่า ซึ่งนอกจากงานเขียนที่สะท้อนภาพนี้แล้ว ส่วนที่ปรากฏเป็นรูปธรรมคือการจัดสวนแสดงแปลงนา และการให้ควายไถนาให้นักท่องเที่ยวชมในหมู่บ้านอนุรักษ์ควายไทยหลายแห่ง ก็เป็นตัวอย่างที่เด่นชัดของความพยายามจำลองภาพในอดีตไว้ในยุคปัจจุบันที่สภาพจริงของการทำนาได้เปลี่ยนไปแล้ว

กล่าวได้ว่า งานศึกษานี้ทำให้เห็นภาพรวมของกระแสอนุรักษ์ควายที่เกิดขึ้นในสังคมไทย ทราบถึงปัจจัยแวดล้อมที่ทำให้เกิดความคิดและกิจกรรมเพื่อการอนุรักษ์เป็นไปในรูปแบบที่ต่างกันในแต่ละยุคสมัย ขณะเดียวกันสำหรับผู้วิจัยแล้ว ยังทำให้เกิดคำถามอื่นๆ เป็นต้นว่าท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงในปัจจุบัน การอนุรักษ์ควายไทยจะเป็นไปอย่างไรในอนาคต เหตุใดกระแสอนุรักษ์จึงเกิดขึ้นแต่เพียงกับควาย ไม่เกิดกับวัวแม้จะเป็นสัตว์แรงงานที่สำคัญในการทำเกษตรเช่นเดียวกัน หรือเหตุ

ใดการเลี้ยงควายแบบฟาร์มเพื่อขุนเนื้อจึงไม่เป็นที่ยอมรับเพราะ
การให้คุณค่าทางใจหรือการผูกโยงกับความเป็นไทย แต่ไม่เกิด
กับวัว เป็นต้น ซึ่งเป็นประเด็นที่น่าจะมีการศึกษาต่อไป

บรรณานุกรม

- กรมปศุสัตว์. 50 ปี กรมปศุสัตว์ เนื่องในวันสถาปนากรมปศุสัตว์
ครบรอบ 50 ปี 5 พฤษภาคม 2535. กรุงเทพฯ: กรมปศุสัตว์,
2535.
- “ควายไทย พลิกวิกฤตเป็นโอกาส.” *เทคโนโลยีชาวบ้าน* 13, ฉ. 259
(15 มีนาคม 2544): 50, 52-56.
- โครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชนฯ, “ธนาคารโค-กระบือ,”
ใน *สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน โดยพระราชประสงค์ใน
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เล่มที่ 12*, 118-120.
กรุงเทพฯ: โครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชนฯ, 2531.
- จรัญ จันทลักษณ์. *ควายในระบบไร่นาไทย*. กรุงเทพฯ:
ไทยวัฒนาพานิช, 2523.
- _____. “วัวควาย.” ใน *สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน
โดยพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ฉบับเสริมการเรียนรู้ เล่ม 12*. พิมพ์ครั้งที่ 2. 132-188,
กรุงเทพฯ: โครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชนฯ, 2553.
- จินตนา อินทรมงคล. *ควายไทย เพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน*.
กรุงเทพฯ: โครงการพัฒนานวัตกรรมการอนุรักษ์ไทย
ด้านปศุสัตว์ กลุ่มวิจัยความหลากหลายทางชีวภาพ
ด้านปศุสัตว์ กองบำรุงพันธุ์สัตว์ กรมปศุสัตว์, 2548.
- จิราภรณ์ เกตุบุรณะ. “จากควายศึกแห่งบางระจัน ถึงบุญเลิศ
ฮ่องทอง.” กรมปศุสัตว์. [http://www.dld.go.th/inform/
article/article11.html](http://www.dld.go.th/inform/article/article11.html) (สืบค้นเมื่อวันที่ 3 เมษายน 2556).

ชลิตา บัณฑวงศ์. “ข้าวและชาวนาไทยในกระแสการเปลี่ยนแปลง.”

ใน *คน ข้าว นา ควาย ในวัฒนธรรมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้*. บรรณาธิการโดย พจนก กาญจนจันทร์ และคณะ.

กรุงเทพฯ: พิพิธภัณฑ์ธรรมชาติเฉลิมพระเกียรติ

คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
2556.

ณรงค์ดี มหาธรา. “เจ้าตำรับควายเหล็ก.” *วารสารข่าวราชการ*
11 ฉ. 2 (2509).

ดำรงพล พาชื่น และ วิมล กิจวานิชขจร. “อนุรักษ์ควายปลักไทย
อนาคตแจ่มใสในตลาดเนื้อ.” *มติชนสุดสัปดาห์*, *มติชน*,
13 สิงหาคม 2542, 12.

ทวีศักดิ์ ชัยเรืองยศ. “ฟาร์มเลี้ยงควายเพื่อการส่งออก.”

เทคโนโลยีชาวบ้าน 13 ฉ. 259 (15 มีนาคม 2544).

“ทุยไทยใกล้สูญพันธุ์ สระแก้วเร่งอนุรักษ์,” *X-cite ไทยโพสต์*
(13 สิงหาคม 2543): 21.

ธนสิทธิ์ เหล่าประเสริฐ. “คำ ปรีวิสัย คนรักควาย แห่งภูพาน.”

เทคโนโลยีชาวบ้าน 19, 405 (15 เมษายน 2550): 85-86.

นันทินต์ย อนุศาสนะนันท์. “ควายกับคน ความสัมพันธ์ในสังคมไทย:
ศึกษาผ่านตำนาน เรื่องเล่า ประเพณี พิธีกรรม และวิถีชีวิต
ควายที่เปลี่ยนไป.” รายงานการศึกษาเฉพาะบุคคลปริญญา
ศิลปศาสตรบัณฑิต, ภาควิชามานุษยวิทยา คณะโบราณคดี
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2549.

นรีภพ [นามแฝง]. “ค-คน กับ ค-ควาย ชีวิตท้องทุ่ง...ที่บ้านควาย
ไทย.” ใน *ข้าววงออกดอกไม้บาน: สารคดีวิถี ชีวิตและ
ภูมิปัญญาท้องถิ่นล้านนา*. กรุงเทพฯ: ปิรามิด, 2545.

เนตรดาว เถาถวิล. “‘เฮ็ดอยู่ แต่บ่พอกิน’: คำถามว่าด้วยการพึ่งตนเองของชาวนาเกษตรอินทรีย์ในโลกยุคโลกาภิวัตน์และการพัฒนา.” ใน *วารสารสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์* 30, ฉ. 2 (2554): 81-109.

บำรุง บุญปัญญา. 3 *ทศวรรษ แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน*. สุรินทร์: โครงการหนังสือดอกต้อป่า, 2549.

ประคอง นิมมานเหมินท์. “ขวัญข้าวขวัญควาย: ภาพสะท้อนจิตใจที่ประณีตอ่อนโยนของคนไทย.” ใน *หอไทยนิทัศน์: แหล่งสืบสานวัฒนธรรมไทยยุคโลกาภิวัตน์*. บรรณาธิการโดย นันทิยา สว่างวุฒิธรรม. กรุงเทพฯ: ส่วนไทยนิทัศน์ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2541.

. “คนไทกับธรรมชาติ: ภาพสะท้อนจากพิธีกรรมและบททำขวัญข้าวขวัญควาย.” *วารสารราชบัณฑิตยสถาน* 25, ฉ. 3 (2543): 80-86.

“ประวัติกรมปศุสัตว์.” กรมปศุสัตว์. <http://www.dld.go.th/th/index.php/organization/101-about-dld/171-2009-12-30-12-45-29> (สืบค้นเมื่อวันที่ 1 เมษายน 2556).

“ประวัติคณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.” คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. http://ag.kku.ac.th/TA/about_us.php (สืบค้นเมื่อวันที่ 1 เมษายน 2556).

ประสิทธิ์ โพธิ์ปักษ์ และคณะ. *รายงานผลการวิจัย โครงการศึกษาเพื่อปรับปรุงและขยายพันธุ์ควายไทย*. กรุงเทพฯ: คณะสัตวแพทยศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521.

“บันร่ว หมู่บ้านคนรักควายแห่งสุรินทร์ อีกตัวอย่างของการอนุรักษ์แบบยั่งยืน.” *เทคโนโลยีชาวบ้าน* 13, ฉ.259 (15 มีนาคม 2544): 57-59.

- ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันต์กุล. “ทบทวนภูมิปัญญา ทำลายความรู้.” ใน *ภูมิปัญญาไทย-ภูมิปัญญาเทศ*. บรรณาธิการโดย ดาริน อินทร์เหมือน. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2548.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และ คริส เบเคอร์. *เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัย กรุงเทพฯ*. เชียงใหม่: ตรีศวิน (ซิลค์เวอร์มบุคส์), 2539.
- “แผนพัฒนาประเทศ จากแผนฯ 1 ถึงแผนฯ 10.” *วารสารเศรษฐกิจและสังคม* 44, ฉ.2 (เมษายน-มิถุนายน 2550): 40-47.
- พัฒนา กิตติอาษา. *ท้องถิ่นนิยม (Localism)*. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ: กองทุนอินทร์-สมเพื่อการวิจัยทางมานุษยวิทยา, 2546.
- ภัทราพร สังข์พวงทอง. “ศึกควายไทย ปะทะควายเหล็ก.” ใน *ความรื่นเริงกะลา เล่ม 6: ชาวนา*. กรุงเทพฯ: พิมพ์บุรพา, 2551.
- มณีวรรณ กมลพัฒนะ. *ควายไทย: จุดกำเนิดเทคโนโลยีมาโตมาติด*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.
- ยุกติ มุกดาวิจิตร. อ่าน “วัฒนธรรมชุมชน: วาทศิลป์และการเมืองของชาติพันธุ์นิพนธ์แนววัฒนธรรมชุมชน”. กรุงเทพฯ: ฟ้ายั่วกัน, 2548.
- วรรณพร วณิชชากร. *การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์: Ecotourism*. กรุงเทพฯ: กองวิชาการและฝึกอบรมการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, 2540.
- วันชัย ตันติวิทยาพิทักษ์. “เรื่องของถึก ควาย หุย กระบือและคาราบาว.” *สารคดี* 7, ฉ. 81 (พฤศจิกายน 2534): 80-98.
- วิจิตร อภิชาติเกรียงไกร. *100 เรื่อง{อันเนื่องมาจากความคิดถึง}ควาย*. กรุงเทพฯ: ไทยฟอรั่ม, 2545.

วิวัฒน์ ชวนะนิกุล. *ความรู้ปัจจุบันเรื่องกระบือ*. กรุงเทพฯ: ภาควิชา
สัตวบาล คณะสัตวแพทยศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2531.

สมพงศ์ พรหมสะอาด. “‘ควายไทย’ ถึงวันที่ต้องอนุรักษ์.” *โลกสีเขียว*
(มกราคม-กุมภาพันธ์ 2545): 8-9.

สุชาติดา ผลเจริญ. *คนกับควาย: ความผูกพันจากอดีตสู่ปัจจุบัน*.
กรุงเทพฯ: สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์, 2547.

สุวิทย์ เทียรทอง. “ควายไทย มรดกทางวัฒนธรรมอันล้ำค่าของชาว
ไทย.” *วารสารทางวิชาการราชภัฏกรุงเทพ* 2, ฉ. 4, (2539):
30-37.

สุวิทย์ ธีรศาสตร์. *ประวัติศาสตร์เทคโนโลยีการเกษตร: วิวัฒนาการ
และผลกระทบของเทคโนโลยีการเกษตรจากสมัยสุโขทัยถึง
สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ:
มติชน, 2548.

สุนีย์ เลี้ยวเพ็ญวงษ์ และคณะ. “การพัฒนาการท่องเที่ยวหมู่บ้าน
อนุรักษ์ควายไทย ตำบลนาหว้า อำเภอภูเวียง จังหวัด
ขอนแก่น.” ใน *รวมบทความวารสารวิชาการการท่องเที่ยว
ไทยนานาชาติ ปี พ.ศ. 2549*. บรรณาธิการโดย เทิดชาย
ช่วยบำรุง. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาการท่องเที่ยว,
2549: 24-33.

สุเมธ วรรณพฤษ. “คิดถึง ‘ไ้ทุย’.” *มติชน*, 1 สิงหาคม 2543, 12.
อุดม วงศ์วิวัฒน์ไชย. *อุตสาหกรรมผลิตรถแทรกเตอร์และรถไถขนาดเล็ก*. กรุงเทพฯ: กองเศรษฐกิจอุตสาหกรรม สำนักงานปลัด
กระทรวงอุตสาหกรรม, 2522.

เอี่ยม ทองดี. “ควายกับการพึ่งตนเองของชาวนาไทย,” *วารสารภาษา
และวัฒนธรรม* 18, ฉ. 2 (กรกฎาคม –ธันวาคม 2542):
51-60.

เอี่ยม ทองดี. *ควายไทย: สัตว์กตัญญูซึ่งกำลังถูกลืม*. กรุงเทพฯ:
บริษัท ต้นอ่อน จำกัด, 2534.

_____. “ค. ควายเข้านา.” ใน *รวมบทความทางวิชาการภาษา
และวัฒนธรรม*. บรรณาธิการโดย เอี่ยม ทองดี. นครปฐม:
สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท
มหาวิทยาลัยมหิดล, 2543.

